

ОЙБАРЧИН АБДУЛҲАКИМОВА

БАДИИЙ ТИЛ ВА ТАСВИР

АКАДЕМНАШР

ОЙБАРЧИН АБДУЛҲАКИМОВА

БАДИЙ ТИЛ ВА ТАСВИР

Тошкент
«Akademnashr»
2014

УЎК: 821.512.133

КБК 83.3(5Ў)

A15

A15

Абдулҳақимова, Ойбарчин

Бадий тил ва тасвир / О.Абдулҳақимова. – Тошкент:
Akademnashr, 2014. – 56 б.

УЎК: 821.512.133-1

ISBN 978-9943-4401-9-7

КБК 83.3(5Ў)

Адабиёт – маърифат кўзгуси. Зеро, адабиётимиз халқимизнинг ўй-кечинмалари, орзу-армонлари, адабий-эстетик идеалини ойна каби ўзида акс эттиради дейилса, асло муболага эмас. Ушбу рисолада ёш тадқиқотчи Ойбарчин Абдулҳақимованинг бадий тил ва тасвир масалаларига оид ўзига хос кузатишлари, мўъжаз хулосалари билан танишасиз. Бу хулосалар навқирон истеъдод соҳибасининг адабиётшуносликда ўз йўлини топшига, бошқаларни тақрорламасликка интилаётганидан дарак беради. Ўйлаймизки, рисоладаги оҳорли кузатишлар, янгича фикрлар сизни ҳам бефарқ қолдирмайди.

Масъул муҳаррир ва сўзбоши муаллифи:

Узоқ ЖЎРАҚУЛОВ,

филология фанлари номзоди, доцент

Тақризчилар:

Баҳодир КАРИМОВ,

филология фанлари доктори,

Зулжумор ХОЛМОНОВА,

филология фанлари доктори

ISBN 978-9943-4401-9-7

© О.Абдулҳақимова «Бадий тил ва тасвир».
«Akademnashr» нашриёти, 2014 йил.

ИЛМ ЮКИ

Илмнинг юки оғир бўлади. Чин илм «ҳаммоллари» буни жуда яхши биладилар. Зеро, илм йўли машаққат ва заҳмат йўлидир. Шу боис илмнинг залворли юкини кўтариш, заҳматдан ҳаловат топа билиш ҳар кимга ҳам насиб этавермайди. Тоғ қадар хазина ҳам асл олимнинг кўнглини кўтара олмаслиги, унга шодлик улаша билмаслиги мумкин. Уни фақат тафаккур ва мушоҳада лаззати, изланиш машаққати, кашф этиш изтироби кўпроқ қувонтиради.

Асл олим ким? Шубҳасиз, илмига амал қилган олимдир. Зотан, унинг илми меҳнат ва риёзат, амали эса камтарлиқдир. Бу ҳақда мутафаккир аждоқларимиз кўп ва ҳўб ёзганлар. Хусусан, ҳазрат Навоий шундай ёзадилар:

*Олим агар қатъи амал айласа,
Илмига шойиста амал айласа:
Солмаса кўз жиғи дунё сари,
Боқмаса туз дуняйи фони сари.
Они шараф гавҳарининг кони бил,
Гавҳару кон, ҳар не десанг они бил...*

Чин олимнинг таъриф-тавсифию мартабаси шу. Олим учун шундан ўзга саодат, бу ёзиққа кўнмаганга эса илм йўқ.

Чин олим дунё зийнатига маҳдиё бўлмайди, ҳою ҳаваслар гирдобига тушмайди. Ҳазрат Навоий айтадилар:

*Эгнида авроқу китоби анинг,
Қилгали таҳсил шитоби анинг...*

Яъни унинг эгнида ўқилавериб титилиб кетган китоб варақларидан ўзга либос бўлмайди. Бу варақлар ҳам толибнинг илмга шитобидан ҳосил бўламиш шамол зарбидан йиртилай дейди.

Чин олимга роҳат-фароғат бегона. Фаровон турмуш уни доим таъқиб этади. Йўлига турфа хил тузоқлар қўяди. Аммо асл олим бу тузоққа тушмаслик учун илм сўқмоғи бўйлаб янада шитоб билан йўл юради. Илм йўлининг эса адоғи кўринмайди. Бу машаққатли йўлда китоб саҳифалари олимга қанот, сабр егулик, қаноат ичкилик бўлади:

*Ҳар не етиб, қоний ѓлуб йўл юруб,
То ўзин ўз мақсудига еткуруб... –*

дея ёзадилар бу ҳақда Навоий.

Чинакам илм ўз соҳибига шараф келтиради, уни икки дунёда азизу мукаррам айлайди. Илм шундай хазинадирки, сарф этган билан камайиб қолмайди, тугамайди. Аксинча, бошқаларга ўргатган сари кўпая боради. Илм толиблар қалбига нур олиб киради. Авлод камолига, бу орқали эса Ватан ва миллат истиқболига хизмат қилади. Жамиятда эзгулик барқарор бўлишини таъминлайди.

Илм ҳоким бўлган кўнгилда жаҳолатга ўрин йўқ. Илмсеварлик жамият миқёсига кўтарилса, бу жамият, сўзсиз, саодатга юз буради, юксак тараққиёт неъматига эришади. Илм шундай фойдали хазинадирки, ундан яхшию ёмон, каттаю кичик, ҳатто қурт-қумурсқагача баҳра олади.

Илм йўлини танламоқ арафасида турганлар, энг аввало, улuf зотлардан мерос ўлароқ келаётган аччиқ, залворли, шу билан бирга, шарафли сабоқларни билиб қўйишлари лозим.

Шундай. Илм юки ниҳоятда оғир келади. Илм «ҳаммоли» бўламан, унинг барча машаққатларига чидайман, изтироб лаззатидан баҳра оламан деган толиб ҳали ёш пайтиданоқ буни билиши, билишигина эмас, бутундан бошлаб машаққат машқларига киришуви керак. Ҳарбийлар орасида «Машқ оғир бўлса, жанг енгил бўлади» деган ҳикмат юради. Шу маънода талабалик давридан илм йўлига киришга аҳд қилганларни улкан жангга тайёрланаётган аскарга ўхшатсак, хато бўлмас.

Қўлингиздаги мўъжаз китобча муаллифи Ойбарчин Абдулҳақимова ҳам ўзининг ҳазрат Алишер Навоий, Данте Алигьери, Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдулла Орипов сингари буюк ижодкорлар ҳақида ёзган кичик тадқиқотлари, тилшунослик, бадий публицистикага оид мақолалари билан илм дунёсига мўралашга, унинг машаққату лаззатларидан татиб кўришга жазм қилибди. Бу, бизнингча, талаба мақсадининг жиддийлиги, хайралигига илк далил. Зотан, илм майдони чек-чегарасиз. Бу даргоҳга истаган одам пок ният ила қадам босиши, ўз бахтини синаб кўриши мумкин.

Узоқ ЖўРАҚУЛОВ,
филология фанлари номзоди, доцент

МИЛЛИЙ МАЪНАВИЯТ КЎЗГУСИ

Адабиёт – миллий маънавиятнинг даражасини кўрсатувчи ўзига хос мезон. Чунки унда миллатнинг сўнмас руҳи, умрбоқий қадриятлари гўзал бадиий шаклда акс этади. Одамлар қалбида юксак маънавият, ватанпарварлик, халқпарварлик туйғулари, биринчи навбатда, адабиёт воситасида шаклланади. Шунинг учун мустақилликнинг дастлабки кунлариданоқ муҳтарам Юртбошимиз миллий адабиётимиз ривожига алоҳида эътибор кўрсатиб келади. Президент И.А.Каримовнинг «Юксак маънавият – енгилмас куч» асаридаги адабиётга оид қарашлари ҳам бу фикрни тасдиқлайди.

Асардаги адабиётга оид қарашларни қуйидагича таснифлаш мумкин:

1. Халқ оғзаки ижодига доир фикрлар.
2. Алишер Навоий ва миллий маънавият.
3. Миллий уйғониш даври ўзбек адиблари қарашларига муносабат.
4. Замонавий адабиёт ва ёш ижодкорлар тарбияси.
5. Маънавий жасорат соҳиби бўлган ижодкорларга берилган юксак баҳо.

Асарнинг «Маънавият – инсоннинг улғайиш ва куч-қудрат манбаидир» деб номланган биринчи бобида «...халқ оғзаки ижодининг ноёб дурдонаси бўлмиш «Алпомиш» дostonи миллатимизнинг ўзлигини намоён этадиган, авлодлардан-авлодларга ўтиб келаётган қаҳрамонлик қўшиғи»¹ эканига урғу берилади.

Муаллиф дostonнинг бугунги кун учун аҳамиятига алоҳида тўхталлади. Бу, биринчи навбатда, дostonда элимизнинг бағрикенглик, матонат, олижаноблик, вафо ва садоқат каби эзгу фазилатлари ўз ифодасини топганида намоён бўлади. Зеро, биз, ёшлар, дostonни ўқирканмиз, ундан ватанпарварлик сабоғини оламиз; одил ва ҳақгўй бўлишни ўрганамиз; қалбимизда ўз юртимиз, оиламиз қўрғонини ёт назарлардан асраш туйғуси шаклланади; ор-номусни ҳар нарсадан баланд билган улф сиймолар авлоди эканимизни ҳис этамиз. Иккинчидан, «Ал-

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008. – Б.32 – 33.

помиш»дек халқ маънавиятининг кўзгуси бўлган дostonга миллатчилик руҳидаги асар тамғаси босилганини ўқиб шўролар сиёсатининг нақадар инсонийликка зид бўлганини англаймиз. Уни сақлаб қолиш учун жонларини хатарга қўйган жасур зиёлиларимиздан ифтихор туямиз.

Дostonдаги ўқ-ёй рамзи мисолида Юртбошимиз бидирган фикрлар «Алпомиш» ҳақидаги тасаввуримизни, айниқса, тиниқлаштиради. Ундаги ҳар бир сўз, ҳар бир рамз ва тимсол замирида олам-олам маъно борлигини англаймиз. «Ота-боболаримизнинг қадимий тасаввурига кўра, ўқ-ёй ҳоқимият нишони ҳисобланган. Алпомиш етти ёшида ўн тўрт ботмон бичридан – бронзадан ясалган ёйдан ўқ отиб «алп» деган унвонга эга бўлади. Алп дегани ҳоқимият эгаси эканини инобатга оласак, бу дoston кўп асрлик миллий давлатчилигимизнинг бадиий ифодаси эканига ҳам ишонч ҳосил қиламиз».²

Бу фикрлар дostonни қайта-қайта ўқиб уни қалбимизга, шууримизга жо этишимиз заруригини кўрсатади. Ундан ибратланиш кўнгилларда халқимизнинг асл қадриятларига юксак эҳтиром ҳиссини уйғотади, кимларнинг авлоди эканимиз ҳақидаги тасаввурларимизни янада ойдинлаштиради.

Китобда миллий адабиётимизнинг буюк намояндаси ҳазрат Алишер Навоий асарларининг ўзбек халқи маънавий дунёсини бойитишга самарали таъсири масаласига ҳам алоҳида тўхталинган. Президентимиз буюк мутафаккир фаолиятига мана бу тарзда юксак баҳо беради: «Агар бу улўф зотни авлиё десак, у авлиёларнинг авлиёси, мутафаккир десак, мутафаккирларнинг мутафаккири, шоир десак, шоирларнинг султониدير» (47).

Давлатимиз раҳбари ҳазрат Алишер Навоий ижодининг замонамиз учун аҳамиятига алоҳида диққат қаратган. Бу, биринчидан, инсон қалбининг қувончу қайғусини, эзгулик ва ҳаёт мазмунини Навоийдек теран ифода этган шоир жаҳон адабиёти тарихида камдан-кам топилиши ҳақидаги фикр. Иккинчидан, она тилига муҳаббат, унинг ифода имконияти нечоғлик кенглиги, дунёдаги энг бой тиллардан экани ҳақидаги туйғу онгу шууримиз, юрагимизга Навоий асарлари билан кириб

² Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008. – Б.34 (Бундан кейин асардан олинган иқтибослар саҳифаси қавс ичида кўрсатилади).

келиши. Учунчидан, буюк мутафаккир асарларининг миллий маънавиятимизни юксалтиришда, ёшларимизда комил инсонга хос фазилатларни шакллантиришда қудратли маърифий қуроол экани. Бу борада асарда билдирилган фикрлар Алишер Навоийнинг буюк шахси ва бебаҳо адабий меросига оид билимларимизни бойитиш баробарида улуғ шоир асарларини янада чуқурроқ ўрганишимиз зарурлигини англаштириши жиҳатидан ҳам катта аҳамиятга эга.

Асарда миллий уйғониш даври ўзбек адабиётининг ёрқин сиймолари: Маҳмудхўжа Беҳбудий, Мунавварқори, Абдулла Авлоний, Исҳоқхон Ибрат, Абдурауф Фитрат, Абдулла Қодирий ва Абдулҳамид Чўлпоннинг ўз шахсий манфаати, ҳузур-ҳаловатидан кечиб эл-улус манфаати, юртимизни тараққий топтириш мақсадида амалга оширган эзгу ишларига юксак баҳо берилган.

Абдулла Авлонийнинг «Тарбия биз учун ё ҳаёт – ё мамот, ё нажот – ё ҳалокат, ё саодат – ё фалокат масаласидир» деган фикрини келтираркан, Юртбошимиз: «Буюк маърифатпарвар бобомизнинг бу сўзлари асримиз бошида миллатимиз учун қанчалар муҳим ва долзарб бўлган бўлса, ҳозирги вақтда ҳам биз учун шунчалик, балки ундан ҳам кўра муҳим ва долзарб аҳамият касб этади» (62), – деган ҳулосага келади.

Умумбашарий тараққиёт ютуқларини ҳар томонлама чуқур ва пухта эгаллаш зарурати ҳақида ёзаркан, Президентимиз яна бир буюк маърифатпарвар бобомиз – Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг: «Дунёда турмоқ учун дунёвий фан ва илм лозимдур, замона илми ва фанидан бебаҳра миллат бошқаларга поймол бўлур», – деган таъсирчан фикрини келтиради. Бу ўткир фикрлар билан танишарканмиз, ўз соҳамиз бўйича дунё олимлари эришган энг сўнгги ютуқлардан ҳам хабардор бўлишимиз зарурлиги ҳақидаги ҳулосага келамиз. Шундагина муҳтарам Юртбошимиз биз – ёшлардан нималарни кутаётганини яққолроқ ҳис этамиз, тараққиётнинг бутунги шиддатидан ортда қолмай, у билан ҳамқадам юришимиз мумкин бўлади.

Китобнинг «Ватанимиз тараққиётининг мустаҳкам пойдевори» деб номланган тўртинчи бобида замонавий адабиёт ва ёш ижодкорлар тарбияси масаласи алоҳида таҳлил этилган. Адабиётнинг «инсонни, унинг маънавий оламини кашф этадиган қудратли восита» эканига урғу берган Президентимиз

бугунги кунда бадий ижод соҳасида эришилган энг асосий ютуқларга эътибор қаратади. Шунингдек, сўз аҳли олида турган долзарб вазифаларни кўрсатиб ўтади. Улар қуйидагилардир:

– бугунги авлодларнинг фидокорона меҳнати, бунёдкорлик салоҳияти, замондошларимизнинг маънавий-руҳий дунёси, ёшларнинг пок орзу-интилиши ўзининг теран бадий ифода-сини топган янги асарлар ижод қилиш;

– миллий адабиётимизнинг энг яхши намуналарини чет тилларга таржима қилиш ва шу асосда халқимизнинг ҳаёт тарзи, инсоний фазилатларини кенг намойиш этиш борасида кўзга кўринадиган амалий натижаларга эришиш;

– адабиётимизнинг энг етук асарларини бевосита она тилимиздан ғарб ва шарқ тилларига таржима қилишга қаратилган ишларни кучайтириш. Чет элик моҳир таржимонлар билан бирга мамлакатимиз олий ўқув юрталарида таълим олаётган истеъдодли ёшларни мана шу машаққатли, аини пайтда, олижаноб ишга жалб этиш.

Президентимизнинг мана бу фикрлари, айниқса, диққатга сазовор: «Агар биз Ўзбекистонимизни дунёга тараннум этмоқчи, унинг қадимий тарихи ва ёруғ келажагини улуғламоқчи, уни авлодлар хотирасида боқий сақламоқчи бўлсак, авваламбор, буюк ёзувчиларни, буюк ижодкорларни тарбиялашимиз керак» (139 – 140).

Юртбошимиз маънавий жасоратни энг буюк жасорат сифатида таърифлайди. Асарда замонавий адабиётимизнинг икки улуг сиймоси – атоқли шоира Зулфияхоним ва устоз олим, улкан жамоат арбоби Озод Шарафиддинов ана шундай жасорат соҳиблари сифатида эътироф этилгани биз – филолог ёшларни, айниқса, руҳлантиради.

Президентимиз Зулфияхонимни нафақат шеърлари, бутун ҳаёти билан ўзбек аёлининг маънавий қиёфасини намоён этган фидойи инсон сифатида тавсифлайди. «Унинг жаҳон минбарларидан янграган шеърлари, – дея таъкидланади асарда, – Шарқ аёлининг ақлу закоси, фазлу камолининг ёрқин ифодаси сифатида миллионлаб шеърят мухлисларига одамийлик, муҳаббат ва садоқатдан сабоқ берган десак, муболаға бўлмайди» (166 – 167). Китобда шоиранинг айрилиқ ва ҳижрон азобини, ғам-андуҳ ва ҳасратларни матонат билан ен-

гиб, тоғдек бардоши билан вафо ва садоқат рамзига айлангани айтилади.

Атоқли олим Озод Шарафиддинов ҳақидаги фикрлар Юртбошимизнинг бу улуғ устоз тимсолида адабиётшунослигимизга кўрсатган юксак эътибори намунасидир. Қанд касаллиги боис оёғидан ажраган бўлишига қарамай, олимнинг «Жаҳон адабиёти» журнали бош муҳаррири сифатида ўз бурчига, эътиқодига содиқ қолиб, лупа ёрдамида журнал материалларини таҳрир қилиб бориши, қирқдан ортиқ йирик роман ва қиссаларни ўзбек тилига таржима қилгани, ўнга яқин салмоқли китоблар ёзгани ҳайратга лойиқ экани эътироф этилади. Маънавий жасорат тимсоли сифатида одамларга намуна бўла олиши таъкидланади.

Хулоса қилиб айтганда, «Юксак маънавият – енгилмас куч» асаридаги адабиётга оид қарашлар, биринчидан, миллий адабиётимизга кўрсатилган юксак эътибор намунаси бўлса, иккинчидан, ёш авлод орасидан етук шоиру адиблар, адабиётшунослару таржимонлар етишиб чиқиши учун, адабиётимизнинг янги асрдаги ривожини учун дастуриламал вазифасини ўтайди.

МАЪРИФАТНИНГ СЎНМАС ҚУЁШИ – НАВОИЙ

ТАРИХИЙ ШАХС ОБРАЗИНИНГ БАДИИЙ-ИЛМИЙ ТААҚИНИ

Фавқулодда машҳур тарихий сиймо саналган Искандар шахсияти, унинг македониялик Александрга муносабати, Зулқарнайн нисбасига оид бадиий-илмий талқинлар шунчалар хилма-хилки, бу муаммо дунё олимларини мудом ўйлантириб келади. Бу борада бир-биридан фарқли турли хил қарашлар илгари сурилгани маълум. Аксар ҳолларда уларнинг аввалгиси кейингисини инкор этгани ҳам аён. Тадқиқотчилар ушбу саволлар устида ҳанузгача ягона тўхтама келолган эмас. Зеро, бу масалада охириги хулосани айтиш маҳол. Бироқ ҳар бир изланиш ушбу мураккаб ва зиддиятли шахсиятга доир ҳақиқатлар ҳусусида, жилла қурса, яна бир карра фикрлашга, мушоҳада юритишга ундаши жиҳатидан ҳам муайян аҳамият касб этади. Шу йўлдаги кичик бир уринишимиз бу борадаги фикрларни умумлаштиришга хизмат қилишидан умидвормиз.

Муаммонинг ўрганилиши. Искандар образи ўзбек адабиётшунослигида дастлаб Фозила Сулаймонова томонидан ўрганилган. Олиманинг «Шарқ ва Ғарб» китобида Искандарнинг Ўрта Осиёга юриши, у ҳақдаги асарлар ва бу образнинг Шарқ адабиётида тутган ўрни ҳақида фикр юритилган.

Натан Маллаев Алишер Навоий «Хамса»сидаги «Садди Искандарий» достонини тадқиқ этаркан, Искандар шахси ва образи талқинига махсус тўхталади. Олим Искандар образининг генезиси, яъни тарихий илдизлари, у ҳақдаги ривояту афсоналардан бадиий асарларгача – барчаси ҳусусида муҳим маълумотларни келтиради, уларга илмий нуқтаи назардан муносабат билдиради, аҳамиятли хулосаларни чиқаради.

Абдулла Аъзамнинг «Навоий ва юнон донишмандлари»³ мақоласида македониялик Александр, афсонавий фотиҳ Искандар ва Қуръони Каримда зикр этилган Зулқарнайн фарқлан-

³ Аъзам А. Навоий ва юнон донишмандлари // Тафаккур. 2005. №2. – Б.56 – 57.

ган. Олим уларнинг шахс сифатида ҳам, образ сифатида ҳам алоҳида-алоҳида эканини таъкидлайди.

Файзуллахон Отахоновнинг «Искандар... Зулқарнайми ёки Мақдуний?» мақоласида «Зулқарнайн» сўзининг маънолари қисқача шарҳланиб, Александр Македонский ва Қуръони Каримдаги Зулқарнайн бошқа-бошқа экани, улар яшаган давр 2700 йилга фарқ қилиши айтилади.

Манбалар ва талқинлар. Искандар Зулқарнайнга оид илк манба Қуръони Каримдир. «Каҳф» сурасининг 83 – 98-оятларида у ҳақда қимматли маълумотлар берилган. Бу муборак манбада Зулқарнайннинг аввал Ғарбга бориб бир қавмни тўғри йўлга чақириши, кейин эса Шарққа бориб бошқа бир қавмни ҳидоятга тарғиб этиши, шундан сўнг яъжуж ва маъжужлар йўлини тўсиш учун сад боғлаши, яъни девор бунёд этиши сингари маълумотлар зикр этилган.

Қуръони Карим маъноларининг ўзбекча изоҳли таржимасида Шайх Аловуддин Мансур «Зулқарнайн» нисбасининг бир-биридан фарқи уч хил талқинини келтиради:

- 1) баъзилар фикрича, унинг бошида икки шохи бўлган, шунинг учун Зулқарнайн дейилган;
- 2) айрим ривоятларда у икки кокилли бўлгани учун шу нисбани олгани айтилади;
- 3) мўтабар манбалардан бирида эса Шарқу Ғарбга ҳукмронлик қилгани учун Зулқарнайн аталгани таъкидланади.

Бу муборак китобнинг Шайх Абдулазиз Мансур амалга оширган изоҳли таржимасида «Зулқарнайн» нисбасининг юқоридагилардан фарқи яна икки талқини берилади: 1) Рум билан Форсни забт этгани; 2) икки бор ўлиб тирилгани.

Академик Азиз Қаюмовнинг фикрича: «Искандар мавзуида ёзилган дostonларни, албатта, машҳур фотиҳнинг таржимаи ҳоли ёки унинг юришлари хроникаси деб қараш мутлақо асоссиз ва ҳато фикрдир. Бу дostonлар шу машҳур шахс орқали ўша мутафаккир муаллифларнинг ўз ижтимоий-сиёсий, фалсафий, тарбиявий, эстетик қарашларини ифодаловчи асарлардир».⁴

⁴ Қаюмов А. Садди Искандарий // Асарлар. 1-жилд, 2-китоб. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2008. – Б.243.

Натан Маллаевнинг ёзишича, «Румий» ва «Мақдон» нисбалари Искандарнинг ватанини ифодаласа, «Зулқарнайн» – унинг шахсини илоҳийлаштириш заминида юзага келган сифат.⁵

Файзуллаҳон Отаҳонов мақоласида Ибн Касир тафсирига таяниб «бошида мисдан ясалган шохсимон дубулға бўлгани учун» шундай номлангани ҳақида маълумот берилади.⁶

Искандар ҳақидаги эътиборли манбалардан яна бири Алишер Навоийнинг «Тарихи мулуки Ажам» асаридир. Бу асарнинг «Иккинчи табақа каёнийлардур» бобида Искандарга алоҳида тўхталинган. Дастлаб Искандар шахсияти ва «Зулқарнайн» нисбасининг бир-биридан фарқли талқинлари хусусида маълумот берган улуғ мутафаккир фикрларини қуйидагича таснифлаш мумкин:

1) баъзилар уни Дороб ўғли деган. «Банокатий» ва «Девон ун-насаб» китобларида Искандар Хурмуз ўғли экани айтилади. Айримлар фикрича, унинг отаси Бозур бинни Албон Искандария подшоҳи бўлган;

2) унинг умри 1600 йил, Зулқарнайн унинг лақаби экани айтилади. У замонда минг йил бир қарн дейилиши таъкидланиб, икки минг йиллик юзини кўргани учун Зулқарнайн нисбасини олгани қайд этилади.

Кўриниб турибдики, «Зулқарнайн» нисбасининг талқинлари анчагина. Аксар ҳолларда уларнинг аввалгиси кейингисини инкор этиб келгани ҳам аён. Тадқиқотчилар ушбу саволлар жавоби масаласида ҳанузгача ягона тўхтамга келолган эмас. Зеро, бу борада охирги хулосани айтиш маҳол. Бироқ бу ҳақдаги тадқиқотларнинг барчасида қуйидагича муштарак хулосага келинган: биринчидан, Искандар Зулқарнайн – нодир шахс, иккинчидан, у – одил шоҳ.

Ғарб ва Шарқ адабиётида Искандар ҳақида яратилган асарлар. Ғарб адиблари Искандар мавзусида кўплаб асарлар ёзишган. Плутархнинг «Искандар Мақдунли» асари шулар жумласидандир. Асарда адиб Искандарнинг ҳаётини тасвирлар-

⁵ Маллаев Н. Сўз санъатининг гултожи. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991. – Б.117 – 149.

⁶ Отаҳонов Ф. Искандар... Зулқарнайнми ёки Мақдуний? // Ирмоқ. 2007. №4.

кан, асосий эътиборни унинг руҳиятини кўрсатадиган ҳолатлар талқинига қаратади. Масалан, у Искандарнинг болалик даври ҳақида ёзаркан, унинг ўша кезлариёқ жаҳонгирликка, жасоратга интилаганини мана бундай тасвирлайди: «Искандарнинг отаси Филипп бирон-бир донғи чиққан шаҳар устидан галаба қозонгани ҳақида хабар келганда Искандар тундлашиб тенгқурларига шундай деркан: «Хўв болалар, отам ҳамма жойни босиб олиб менга ва сизларга ҳеч қандай буюк ва ёрқин ишлар қолдирмайди».

Квинт Курций Руфнинг ўн китобдан иборат «Македониялик Искандар» асарида ҳам жаҳонгирнинг ҳаёт йўли ёритилган. Лукианнинг «Ўликлар дунёсидаги суҳбатлар» асаридаги Искандар образи талқини ўзига хослиги билан алоҳида ажралиб туради.

Искандар Зулқарнайн мавзуси Шарқ адабиётида ҳам ўзига хос ўринга эга. У ҳақда жуда кўп бадий асарлар битилган. Абулқосим Фирдавсий ўзининг «Шоҳнома» асарида Искандар образини яратган.

XIII – XIV асрларда хамсанавислик кенг тус олди. Анъанага мувофиқ, «Хамса»даги беш дostonдан бири, албатта, Искандарга бағишланган. Булардан биринчи бўлиб жаҳонгир ҳақида йирик дoston яратган шоир Низомий Ганжавийдир. Низомийнинг бу мавзуга оид дostonи «Искандарнома» деб аталиб, у икки қисм – «Шарафнома» ва «Иқболнома»дан иборат. Дostonда Искандарнинг инсоний фазилатлари талқинига алоҳида диққат қаратилган. «Искандарнома»да қаҳрамон фаолияти уч нуқтаи назардан ёритилган: жаҳонни забт этувчи; донишманд-файласуф ва пайғамбар. Искандар образи одил шохдан олим-файласуф-донишманд даражасига ва, ниҳоят, набийликка кўтарилгани асарда юксак бадийят билан тасвирланган.

Хусрав Деҳлавий «Хамса»сидаги Искандарга бағишланган дostonни «Ойнаи Искандарий» деб номлади. Шоир бу тарихий образ орқали ўзининг ижтимоий-сиёсий ҳаёт ҳақидаги фикрларини, адолатли тузум ўрнатиш тўғрисидаги орзу-умидларини ифодалайди. Низомий Искандарни пайғамбар тимсолида тасвирлаган бўлса, Хусрав Деҳлавий уни авлиё сифатида талқин этади.

Абдураҳмон Жомийнинг «Хирадномаи Искандарий» дostonи Искандарга бағишланган бошқа дostonлардан фарқ қила-

ди. У, асосан, панд-насиҳат усулида ёзилган бўлиб, дoston етти хираднома, яъни донишмандлик китобидан иборат.

Алишер Навоий дастлаб «Хамса»нинг аввалги достони саналган «Ҳайрат ул-аброр»да Искандар ҳикоятини келтиради. Бу ҳикоя «Искандарнинг етти иқлим мамолигини панжаи тасарруфига кийирғони ва холий илик била оламдин рихлат маркабин сурғони» тўғрисидадир. Ҳикоятда тасвирланишича, дунё ҳукмронлигига эришган Искандар ўз яқинларига вафот этганида жасадини қабрга элтишдан олдин қўлини тобутдан чиқариб қўйишларини васият қилади. Бундан муаллиф чиқарган поэтик хулоса эса қуйидагичадир:

*Жисмида жон йўқ бу макондин борур,
Холий илик бирла жаҳондин борур.
Кимки жаҳон мулки ҳавасдур анга,
Ушбу илик тажриба басдур анга.*

«Хамса»нинг бешинчи достони – «Садди Искандарий»да Навоий одил шоҳ тимсоли бўлган Искандар образини салафларидан мутлақо ўзгача тасвирлашга эришди. У дostonни ижод этаркан, Искандарни мана бундай таърифлайди: «Жаҳон кишвари Искандар томонидан фатҳ этилган эди. Мен ҳам у каби саркардалик қилиб қўшинни зарару офатлардан ҳимоя қилай. Искандар ер юзидаги қуруқлик ва денгизларни кезиб фатҳ этгани каби, мен ҳам назм билан бутун ҳўлу қуруқликни мусаххар қилай, забт этай. Дostonда Искандар ҳақида сўз юритарканман, унинг ҳаёти зойил бўлиб, дунёдан ўтган бўлса ҳам, оти ва бутун сифатлари менинг қаламим туфайли яна тирилсин».

Навоий Искандарни солиҳ банда, адолатли шоҳ қиёфасида тасвирлайди. Улуғ мутафаккир «Садди Искандарий»ни ёзишда асос, манба сифатида Куръони Каримдаги Зулқарнайн ҳақидаги маълумотларга таянган. Асарнинг номланиши ҳам ана шу манба билан боғлиқ. Куръони Каримдаги сингари улуғ мутафаккир дostonида ҳам Зулқарнайннинг яъжуж-маъжужларга қарши сад боғлагани – девор барпо этгани хусусида сўз боради. Дoston сюжетида Искандар тимсоли орқали муаллиф орзу-идеаллари бетакрор бадийят билан санъаткорона ифодаланган.

Искандар образи XX – XXI асрлар ижодкорлари томонидан ҳам турлича талқин этиб келинади. Мақсуд Шайхзоданинг «Ис-

кандар Зулқарнайн» эртақ-достони халқ орасида тарқалган Искандар ҳақидаги ривоят асосида ёзилган. Адиб бу ривоятни ғоявий ва бадий жиҳатдан бойитиб, шу негизда ўз эртақ-достонини яратади.

Назар Эшонқулнинг «Сибизга воласи»⁷ миф-ҳикояси Искандар ҳақидаги мавжуд талқинларга мувофиқ келмаслиги билан алоҳида ажралиб туради. Қуръони Каримда ва унга таяниб ёзилган асарларда Зулқарнайн қавмларни тўғри йўлга бошловчи, ҳатто уларни яъжуж ва маъжужлардан сақлаш мақсадида сад (девор) қуриб берган халоскор шахс сифатида тасвирланган. Навоий ҳам Искандарни буюк жаҳонгир, умри сўнгида онасига ёзган васияти мисолида, дунёнинг катта қисмини забт этган бўлишига қарамай, қўлини тобутдан чиқариб бу ёруғ оламдан қуруқ қўл билан кетаётганини билдириш ниятидаги соф ниятли мутафаккир қиёфасида тасвирлаган. «Сибизга воласи» ҳикоясини ўқиган китобхон эса Искандарга ижобий баҳо беролмай қолади. Асардаги «Искандарни ташқарида хушсурат, алпқомат, икки елкасига иккита фаришта қўниб туради, сиймоси тонг офтоби каби шафақ таратади деб таърифлашарди. Кўз олдимда анчайин хунук, юзи гезарган, кўзлари ўлжа кўрган бўриникидек совуқ, кишига ҳамиша шубҳа ва гумон билан боқадиган бадбуруш кимса турарди» сингари тасвирлар ҳам фикримизни тасдиқлайди.

Умуман, Искандар Зулқарнайн образи дунёнинг аксар адабиётшунос ва тарихчи олимлари ҳамда жаҳон адабиётининг жуда кўп салоҳиятли шоиру адибларини ўзига оҳанрабодек тортиб келган, турлича бадий ва илмий талқинларга мавзу берган. Бизнингча, «Садди Искандарий»даги ҳазрат Навоий талқини бу образ бор мураккаблиги билан тасвирлангани жиҳатидан ўзига хос поэтик мезон вазифасини ўтай олади.

---

⁷ Қаранг: Ёшлик. 2012. №5.

ЧИН НАҚШИ ҲАМ РАШК ЭТАР...

Ватанимиз Ўзбекистон сингари Хитой ҳам қадим маданият ўчоқларидан. Хитой йилномаларида нафақат бу мамлакат, балки Ўрта Осиёдаги кўплаб давлатлар ва миллатлар тарихига оид нодир маълумотлар учраши ҳам фикримизнинг исботидир.

Шу боис ўзбек мумтоз адабиётида, жумладан, улуғ шоир ва мутафаккир Алишер Навоий шеърлятида бу мамлакатнинг қадимги номи – Чин атамаси кенг қўлланган. Негаки «Навоий Ўрта Осиё, Эрон, Кавказ, Хитой, Ҳиндистон ва Юнон (Греция) сингари қадимги маданий ўлкаларнинг тарихий, маданий бойликлари билан яқиндан таниш эди».⁸ Шоҳ асари – «Хамса»нинг бош қаҳрамони Фарҳод Чин хоқонининг ўғли экани ҳам, «Садди Искандарий»да Хитойга қўшин тортиб борган Искандарнинг Чин хоқони билан мулоқоти талқини ҳам буюк шоирнинг Хитойга эътибори ва қизиқиши катта бўлганини тасдиқлайди.⁹ Бироқ айрим қайдларни истисно қилганда, Алишер Навоий ижодидаги Чин мавзусига оид талқинлар адабиётшуносликда шу пайтга қадар махсус ўрганилган эмас.

Келинг, кузатувни айнан «Фарҳод ва Ширин»дан бошлайлик. Улуғ мутафаккир Фарҳод таваллуд топган Чин мулкини таърифларкан, энг гўзал ташбеҳларни қўллайди:

*Ки, Чин мулкики, рашки нақши Чиндур,
Саводи гайрати хулди бариндур.*¹⁰

Бу ўринда «савод» сўзи «ўлка», «худуд» маъноларида келган бўлса, «гайрат» сўзи «рашк, қизғаниш» мазмунида.¹¹ Байт шар-

⁸ Маллаев Н. Сўз санъатининг гултожи. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991. – Б.54.

⁹ Академик Азиз Қаюмовнинг «Садди Искандарий» тадқиқотида «Искандар ва Чин хоқони» деган алоҳида бобда бу хусусда батафсил фикр юритилган.

¹⁰ Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин // Мукамал асарлар тўплами. 20 томлик. – Тошкент: Фан, 1988. Т.8. – Б.60 (Бундан кейин ушбу манбадан олинган иқтибослар саҳифаси қавсда ФШ ҳарфларидан сўнг келтирилади).

¹¹ Навоий асарлари луғати / Тузувчилар П.Шамсиев, С.Иброҳимов. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. – Б.538, 751.

ҳи: «Чин мулкининг гўзаллигига Чин нақшининг ўзи ҳам рашк қилади, бу ўлка ҳудудига жаннат ҳам ҳавас билан қарайди». Демак, комил инсон тимсоли бўлган Фарҳод ана шундай гўзал ўлкада туғилади.

Ёки мана бу байт мазмунига диққат қилинг:

*Бу гулшанники рашки нақши Чиндур,
Насими ҳам, гули ҳам оташиндур (ФШ, 45).*

Чин нақшлари ҳам рашк қиладиган бу гулшаннинг насими (шамоли) ҳам, гули ҳам оташин, яъни одамнинг кўзига иссиқ кўринади, бениҳоя ёқимли дейилмоқда мазкур байтда.

Ушбу таърифларнинг ўзиёқ ҳазрат Навоий қалбида Чинга қизиқиш нечоғлик баланд бўлгани далилидир. Худди шундай фикрларни улуғ шоирнинг «Ҳайрат ул-аброр» асарига нисбатан ҳам айтиш мумкин. Достонда Чин атамаси қўлланган байтлар қуйидагича:

*Нақшига тенг тутмай ўзин нақши Чин,
Олам ўлуб илгида нақши нигин.¹²*

Асарда қай бир ўринда гўзаллик тўғрисида, нақш ҳақида, наққошлик ҳунари хусусида сўз кетса, қиёсан, албатта, «нақши Чин», «наққоши Чин» бирикмалари қўлланганини кузатиш мумкин. Бу ҳол, биринчидан, Хитойда қадимдан наққошлик ривож топганини кўрсатса, иккинчидан, ҳазрат Навоийнинг бу халқ санъати борасидаги эътирофидан далолат беради. Мана бу мисралар ҳам ушбу фикрни қувватлайди:

*Бор эди Чин мулкида бир нозанин,
Ожиз анинг нақшида наққоши Чин (ҲА, 301).*

Худди шунга яқин фикрлар бошқа бир байтда ҳам гўзал поэтик шаклда ифодаланган:

*Қасрлари борча рафиу матин,
Килк ушотиб нақшидан наққоши Чин (ҲА, 312).*

¹² Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр // Мукамал асарлар тўплами. 20 томлик. – Тошкент: Фан, 1988. Т.7. – Б.96 (Бундан кейин ушбу манбадан олинган иқтибослар саҳифаси қавсда ҲА ҳарфларидан сўнг келтирилади).

Алишер Навоий лирик қуллиётини «Хазойин ул-маоний» деб атаган. Навоийшунос олимларимиз тўғри қайд этганларидек, бу қуллиёт чиндан-да маънолар хазинасидир. Ана шу хазинадан жой олган ғазалларда Чин атамаси гўзал ташбеҳлар, бетакрор метафоралар орқали қўллангани кузатилади. Шоирнинг «Ғаройиб ус-сиғар» девонидан олинган мана бу байт ушбу фикрни тасдиқлайди:

*Ваҳ, не юздур улки тақлидин қилиб наққоши Чин
Чекса юз суврат, бирин юздин намудор айламас.*

Байтда ёр ҳусну малоҳати тажнис санъати орқали бетакрор ифодаланган. Юз сўзи икки ўринда икки хил: 1) ёр чехраси; 2) миқдор маъноларида қўлланган. Ёр гўзаллиги тасвири учун шоир «наққоши Чин» бирикмасидан метафора сифатида фойдаланган.

*Тақво эви ҳамвор эрур, субҳам ипи зуннор эрур,
Уй қулбайи хаммор эрур, то кўрдум ул Чин лубъатин.*

Ушбу байтдаги «Чин лубъати» бирикмаси «Навоий асарлари луғати»да «Чин гўзали» дея изоҳланган.¹³ Байтда Чин гўзаллини кўрган ошиқ ҳолати ирфоний моҳият ҳамда бетакрор бадийят билан ифодаланган. Мана бу байтда эса табиат тасвири ошиқ руҳияти билан уйғунликда оҳорли поэтик талқин этилган:

*То дашт баҳор бирла рангин бўлғай,
Гулзор нигорхонайи Чин бўлғай.*

Нигорхона суратлар билан безатилган хона маъносини англайди. Шоир дашт турли ранг билан безанган баҳорда гулзор Чин нигорхонасига айланади дея таносуб ва ташбеҳ санъатлари воситасида ўзи ифодаламоқчи бўлган фикрни зийнатлайди. «Нигорхонаи Чин» бирикмаси байт мазмунида етакчи мавқега эга ва шоир бадийий ниятини ифодалашда калит сўзлар вазифасини ўтаган дейиш мумкин.

Алишер Навоийнинг «Наводир уш-шабоб» девонида ҳам Чин билан боғлиқ ташбеҳлар, метафоралар маҳорат билан ифодаланган.

¹³ Навоий асарлари луғати / Тузувчилар П.Шамсиев, С.Иброҳимов. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. – Б.342.

*Чин кийиги десам кўзин, ваҳ, недурур итоб анга,
Чунки қароси кўргузур ҳар сари мушки ноб анга.*

Бу байтда шоир маъшуқа кўзини Чин кийигига ташбеҳ этади. «Мушки ноб» соф мушк, тоза мушк; ўта хушбўй»¹⁴ маъноларини англатади. Чин атамаси фақат ушбу байтдагина эмас, бошқа ўринларда ҳам муайян сўз билан биргаликда ана шундай гўзаллик, мукаммаллик тимсоли сифатида қўллангани кўзатилади.

Мана бу байт жозибаси ўқувчини ҳайрат денгизига чўмдиради. Бадииятнинг, шеъриятнинг қудрати нечоғлик юксак эканини англаш имконини беради:

*Келди Чин наққоши ул юз нақшини қилмоққа тарҳ,
Чеҳра очиб нақши девор айладинг наққошни.*

Маъшуқанинг гўзаллиги шу даражадаки, унинг юзидаги гўзалликни тасвирлаш ниятида келган наққошнинг ўзи деворга нақшланиб қолади. Яъни унинг гўзаллигини тасвирлашга мўйқалам ожиз. Бу ҳам майли, ҳатто мусаввирнинг ўзи ҳам асл ниятини унутиб, деворга суянишдан ўзга чора тополмайди.

*Оразинг Чин нақши зулфунг мушку ҳарён хол эрур,
Ҳинд эликим Чинга келмиш мушк савдо қилгали.*

Бу байтдаги фикр том маънода оҳорли. Чинакам санъаткор шоиргина бундай мисраларни ижод қилишга қодир. Шоир байтда гўзал ташбеҳ ва теран мазмун мутаносиблигига эриша олган. Тасаввур қилинг: ёрнинг орази (юзи) Чин нақшига менгзалади, зулфи эса мушкка. Унинг гўзал юзига ярашиқли холлари шу қадар кўпки, гўё Ҳинд эли (ҳиндистонликларнинг қорачадан келганига ишора) Чинга мушк савдо қилгани ташриф буюрган.

Чин атамаси билан боғлиқ бундай поэтик талқинларни шоирнинг барча девонларида мутолаа қилиш мумкин. Жумладан, «Бадоеъ ул-васат» девонидаги мана бу мисралар ҳам ушбу фикрни қувватлайди:

*Асру ваҳшийдур менинг мушкин гизолим, эй кўнгул,
Чин кийиги гўйиё бермиш анга туққонда сут.*

¹⁴ Кўрсатилган манба. – Б.433.

Шоир лирик асарларида «наққоши Чин», «нигорхонаи Чин», «нофаи Чин», «мушки Чин», «Чин луъбати», «Чин кийиги», «Чини зулф» сингари тушунчалар кенг қўлланади. Энг муҳими, улар фикрни қутилмаган миқёсларда гўзал поэтик тасвир орқали ифодалаш имконини беради. Қуйидаги байт ҳам бунинг исботидир:

*Чини зулфунг гами муҳлик дедим, ўлтурма мени,
Чин дедим, ҳар неки мен зори гамандўз дедим.*

Хулоса қилиб айтганда, ҳазрат Алишер Навоий шеъриятида Чин атамаси бир-бирини такрорламайдиган, оҳорли талқинларга асос бўлган. Бу фикр шоирнинг «Хамса» дostonларига ҳам, лирик шеърларига ҳам бирдай тааллуқдир.

ТИЛ – БАДИИЯТ АСОСИ

«САДДИ ИСКАНДАРИЙ» ДОСТОНИДА АРХАИК СЎЗЛАРНИНГ ЎРНИ

Қадимда қўлланиб, ҳозирги кунда истеъмолдан чиқиб кетган тарихий сўзлар архаик сўзлар ҳисобланиши маълум. Профессор Шавкат Раҳматуллаев «Эскилик бўёғи бор тил бирлиги архаизм (юнонча *arshaios* – «қадимги»)»¹⁵ деб ҳисобласа, «Она тили қомуси» муаллифларининг ёзишича: «Архаик сўз – ўз ўрнини бошқасига бўшатиб берган сўз. Ижтимоий тараққиёт натижасида айрим нарса-ҳодиса бошқа лексема билан аталиб, аввалгиси истеъмолдан чиқиб кетади».¹⁶

Архаик сўзлар бадиий адабиётда кенг қўлланади. Айниқса, мумтоз адиблар асарларида архаизмлардан унуми фойдаланилган. Архаик сўзларни ўрганишда улуғ мутафаккир Алишер Навоий адабий мероси энг ишончли манба вазифасини ўташи мумкин. «Хамса»нинг бешинчи достони – «Садди Искандарий»даги айрим архаик сўзлар таҳлили орқали ушбу фикрни исботлашга ҳаракат қиламиз.

Достонда қўлланган «**овурт**» сўзи «лунж» маъносини англатади.¹⁷ «Ўзбек тилининг этимологик лугати»да ушбу архаик сўз келтирилмаган. Бу сўз асарда бор-йўғи бир марта қуйидаги байтда қўлланган:

*Бижин топса ер, то ичига сигар,
Не қолса **овуртига** борин йиғар.*¹⁸

¹⁵ Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили. – Тошкент: Университет, 2006. – Б.95.

¹⁶ Она тили қомуси / Тузувчилар Б.Менглиев, Ў.Холиёров. – Тошкент, 2010. – Б.15.

¹⁷ Навоий асарлари лугати / Тузувчилар П.Шамсиев, С.Иброҳимов. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. – Б.478 (Бундан кейин ушбу манбадан олинган иқтибослар саҳифаси қавс ичида НАЛ ҳарфларидан сўнг келтирилади).

¹⁸ Алишер Навоий. Садди Искандарий // Мукамал асарлар тўплами. Йигирма томлик. – Тошкент: Фан, 1993. Т.11. – Б.96 (Асардан олинган бундан кейинги иқтибослар саҳифаси қавс ичида СИ ҳарфларидан сўнг кўрсатилади).

Мазмуни: маймун топганини ичига сиққанча еб, қолганини лунжига тўплайди.

Асарда **қўпмоқ** (НАЛ, 749) архаик сўзи турмоқ, қўзғалмоқ маъноларини билдириб, жами 34 марта қўлланган. Бу эса, ўз навбатида, ушбу сўзнинг Алишер Навоий замонида фаол лексик бирлик бўлганидан дарак беради. «Ўзбек тилининг этимологик луғати»да мазкур архаик сўз изоҳи учрамайди. Ушбу сўз «Садди Искандарий»да қуйидаги маъноларда келган:

*Ки, ҳижрон бисотин тай этмак керак,
Қўпуб Ҳақ висолига етмак керак* (СИ, 26).

Мазмуни: Ҳижрон майдонини тарк этмоқ ва юксадиб Ҳақ висолига етмоқ керак. Демак, бу байтда «қўпмоқ» архаик сўзи «юксамоқ, камолга эришмоқ» маъносида қўлланган.

*Скандар қўпуб, қўйди хилватқа юз,
Алар қўйдилар борча ҳикматқа юз* (СИ, 243).

Байт мазмуни: Искандар туриб хилватни макон этди, (унинг билан ҳамроҳ бўлган Афлотун, Арасту, Балинос, Суқрот сингарри) ҳақимлар эса ҳикматга юз тутдилар. Ушбу байтда мазкур архаик сўз «турмоқ» маъносини ифодалаган.

Асарда «қўпмоқ» сўзи мантиқ тақозосига қараб *турмоқ*, *юксалмоқ*, *қўзғалмоқ*, *кўтарилмоқ* каби маъноларни англадиб келгани кузатилади.

«Садди Искандарий»да 1) машаққат, кулфат; 2) эмаклаш маъноларини англаувчи **эмгак** (НАЛ, 707) архаизми жами 5 марта қўлланган. «Ўзбек тилининг этимологик луғати»да бу сўз «қийинчилик» мазмунини билдириши айтилиб, бошқа сўзларга нисбатан оз ишлатилгани қайд қилинган ва унга қуйидаги мисол келтирилган: **Рўзгор эмгаклари тугамас** (Мақол). Бу от қадимги туркий тилдаги «меҳнат», «машаққат» маъносини англаган.¹⁹ Достон матнидан мазкур архаизм қўлланган қуйидаги мисолларни келтириш мумкин:

*Ғамим йўқтур ўлмакда эмгак учун,
Нединким туғар кимса ўлмак учун* (СИ, 18).

¹⁹ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. – Тошкент, 2000. I жид. – Б.463 – 464 (Бундан кейин ушбу луғат номи ЎТЭЛ тарзида қисқартириб берилади).

Мазмуни: Ўлим машаққатидан қўрқмасман, чунки инсон ўлмак учун туғилади. Асарнинг муножот қисмида келган ушбу байт қисматга розилик маъносини ифодалаган. Қуйидаги байтда ҳам мазкур архаик сўз шу мазмунда келган:

*Сангаким йўқ эмгакда гоят падид,
Улус меҳнатида ниҳоят падид (СИ, 569).*

Байт мазмуни: Сенга қийинчиликнинг чегараси йўқлиги маълум, ахир улус машаққатининг охири бўлмаслиги аён-ку.

Ўкуш, ўгуш кўп, анча, талай сингари маъноларни англатиб (НАЛ, 718), асарда 7 марта қўлланган. ЎТЭЛда бу сўз изоҳланмаган.

*Ўкуш тийраликлар аро турфа боқ
Ки, чарх этти мушқум саводини оқ (СИ, 17).*

Байт мазмуни: шунча кўп ғам-ғуссалар етмаганидек, чарх кўзим қорачиғидаги қорани ҳам оққа бўяди, яъни кўзимни кўр қилди.

*Туман минг шарор ичра бир ламъа нур,
Ўкуш хайли нор ичра бир ламъа нур (СИ, 32).*

Мазмуни: неча минг учқун аро бир шуъла нур, кўп олов тўпи ичра бир шуъла нур. Бу байтда меърож воқеаси қаламга олинган, «ўкуш хайли нор» дейилганда саноқсиз фаришталар назарда тутилган бўлса, «бир ламъа нур» жумласи орқали пайгамбаримизга ишора қилинган. Юқоридаги ҳар икки байтда «ўкуш» архаизми «кўп» маъносида келган.

Ишнамак ялтирамоқ, порламоқ маъноларини билдириб (НАЛ, 290), дostonда бир маротаба қўлланган. Ушбу архаик сўз ЎТЭЛда учрамайди.

*Чоқиб барқ ўти оҳалар ишнари,
Чекиб раъд уни боралар кишнари (СИ, 176).*

Шарҳи: «Қуроғларнинг бир-бирига урилишидан чақмоқ ўти ярқирар, отларнинг кишнашидан эса момақалди роқ садоси эшитиларди.

*Ҳар ашҳабки, кўкка боқиб кишнабон,
Қуёш ашҳаби тобидек ишнабон (СИ, 297).*

Байтни қуйидагича изоҳлаш мумкин: бўз (оқимтир) отларнинг ҳар бири кўкка боқиб кишнар, бу бамисоли қуёш отлари (нурлари) тобининг *порлашига* ўхшар эди.

Чопқун (НАЛ, 682) 1) талон-торож; тўполон; 2) бўрон, зўр шамол маъноларида келиб, асарда 4 марта қўлланган. Ушбу сўз ҳам ЎТЭЛда изоҳланмаган.

*Чу дай хони ел хайлидин ун солиб,
Чаман кишвари сори чопқун солиб* (СИ, 227).

«Дай» қиш мавсуми, қаттиқ совуқ каби маъноларни билдириб (НАЛ, 174), «хон» сўзи билан биргаликда мажозан қаҳратон ҳукмдори мазмунида келган. Шунга кўра, байтни қуйидагича изоҳлаш мумкин: қаҳратон ҳукмдори, яъни қиш шамол тўпи билан сурон солиб чаман мамлакати сари бўрон йўллади.

Қуловуз (қаловуз) сўзи икки хил маънони англатади: 1) етакчи, йўлбошловчи; 2) жосус (НАЛ, 745). Бу сўз дostonда бир мараптаба қўлланган бўлиб, ЎТЭЛда учрамайди.

*Қуловузлуғ айлаб, бўлуб раҳнамой
Тушурди Скандарни фархунда Рой* (СИ, 313).

Ушбу байтда Ройнинг етакчилик қилиб Искандарни Ҳинд сари бошлагани ҳамда Нигор бешасига олиб боргани ҳақида хабар берилади.

Индурмак юқоридан пастга туширмоқ маъносини англатиб (НАЛ, 274), асарда 6 марта қўлланган. Ушбу сўз ҳам ЎТЭЛда шарҳланмагани кузатилади.

*Бош индурмаган айлаб изҳори таън,
Не тонг, таън нун анга тавқи лаън* (СИ, 14).

Асарнинг ҳамд қисмида келган мазкур байтда такаббурилиги сабабли таъна қилиб Одам Атога бош *индурмагани*, яъни сажда қилмагани учун «таъна»даги «нун» тавқи лаънат ўлароқ бўйнига осилган Иблиснинг қисматига ишора этилган.

*Агар хасм бу сўзга индурса бош,
Узотқай қилиб дўстона маош* (СИ, 328).

Бу байтда Ҳиндистонни эгаллагач Чин, яъни Хитойга юриш қилган Искандарнинг адоватни ошкор этмоқдан аввал сулҳ таклифини ўйлагани хусусида сўз боради. «Индурмоқ» бу байтда

«кўнмоқ» маъносида келган. Яъни душман агар сулҳ таклифига кўнса, у дўстона зиёфатлар беради.

Тегру архаик қўшимча ҳисобланиб, ҳозирги *-гача, -га, қадар* қўшимчаларига мувофиқ келади (НАЛ, 607). Асарда 32 ўринда қўлланган бу қўшимча ЎТЭЛда изоҳланмаган.

*Мунга тегру андинки, ўзни билиб,
Залолат аро умр зойиъ қилиб* (СИ, 18).

Аввалги байтда инсон умри бебақо экани ҳақида сўз юритилган. Бу байт маъноси: модомики шундай экан, инсон ўзини, ўз моҳиятини англамоғи зарур. Умрни залолат аро зое қилмаслик керак.

Тузлук – тўғрилиқ, ҳалоллик маъноларини англатувчи (НАЛ, 615) бу сўз дostonда 7 марта қўлланган бўлиб, ЎТЭЛда учрамайди.

*Туз айлаб тарозу ики бошини,
Темурдин ясаб, муҳр этиб тошини* (СИ, 114).

Байтда Искандар тахтга ўтиргач тарозини тўғрилаб, тошларини темирдан ясаттириб, муҳрлатгани – ҳалолликни жорий этгани васф қилинади. Бу ва бошқа барча ўринларда «туз» сўзи тўғрилиқ, ҳалоллик маъноларида келган.

Менгиз (мингиз) бет, юз, чеҳра (НАЛ, 388) маъноларида; **мижа (мужа)** эса киприк (НАЛ, 391) мазмунида келган бўлиб, бу икки сўз бор-йўғи бир мартадан, бир байт таркибида қўлланган. ЎТЭЛда «менгиз» сўзи учрамайди, «мижа» сўзи эса «мижжа» шаклида берилган бўлиб, қуйидагича изоҳланган: «Киприк» маъносини англатадиган бу от ПРС (Персидско-русский словарь)да [мож] шаклида сирғалувчи ж товуши билан (487), ТжРС (Таджикско-русский словарь)да *мижа* шаклида сирғалувчи ж товуши билан (228)... келтирилган» (ЎТЭЛ, 3, 138).

*Менгизлари гул-гул, мижалари хор,
Қабоглари кенг-кенг, оғизлари тор* (СИ, 372).

Бу байтда Искандарга Чин хоқони юборган канизлар васф этилган. Маъноси: чеҳралари мисоли гул, киприклари бамислика; қовоқлари кенг-у, оғизлари тор.

Кулоч икки хил маънога эга: 1) ҳолвага ўхшаш бир турли ширинлик; 2) шарбат, бодом ва қаймоқ солиб қилинган кулча

(НАЛ, 321). Асарда икки марта қўлланган ушбу сўз ЎТЭЛда изоҳланмаган.

*Йўқ улким шаҳ оллида қўйгай кулоч,
Гадога қуруғ нону ёвгон умоч (СИ, 385).*

Байтда Чин хоқонининг меҳмондўстлиги, бу борада унинг шоҳу гадога баробар эканига қуйидагича далил келтирилади: у шоҳ олдига *шарбат, бодом ва қаймоқ солиб қилинган кулча*, гадога эса қуруқ нон билан ёвгон умоч қўядиганлардан эмас.

Ёнмоқ қайтмоқ (НАЛ, 210) маъносини бериб, асарда 15 марта қўлланган, ЎТЭЛда шарҳланмаган.

*Чу шаҳ оллида қилди арзи ниёз,
Ёниб қилди ваҳший сори турктоз (СИ, 437).*

Мазмуни: Шоҳ олдига келиб арзи ниёз қилди, *қайтгач* эса ваҳшийларни горат қилишга (овга) киришди.

Сумурмак – шимирмоқ (НАЛ, 575). Бу сўз дostonда уч марта қўлланган бўлиб, ЎТЭЛда изоҳланмаган.

*Адаб бирла шоҳона соғар сумур,
Димоғинг чу гарм ўлди афсона сур! (СИ, 77)*

«Садди Искандарий»да ҳазрат Алишер Навоий Ажам подшоҳларидан пешдодийлар ҳукмронлиги даврига хос ибратли ишлар ҳақида ёзаркан, ушбу байтни хулоса сифатида келтиради. Байт мазмуни: (эй Навоий) шоҳона майни одоб билан *шимир*, димоғинг қизигач, назм давомига кириш. Таъкидлаш керакки, улуғ шоир бу ўринда «соғар» деганда моддий майни эмас, мажозан илҳом майини назарда тутган.

Умуман, «Садди Искандарий»да қўлланган мазкур архаизмлар таҳлили бу сўзларнинг XV асрда фаол ишлатилганини кўрсатади. Ушбу мақолада асардаги 15 та архаик сўз таҳлил қилинган бўлса, шулардан 12 таси ЎТЭЛда изоҳланмаган.

«ЮДУЗЛИ ТУНЛАР» РОМАНИДАГИ ФРАЗЕМАЛАРНИНГ СЕМАНТИК ТАҲЛИЛИ

Тил бирлиги сифатида фраземалар алоҳида аҳамиятга эга. Тилшуносликда фраземаларга берилган таърифлар турлича. Жумладан, профессор Шавкат Раҳматуллаевнинг фикрича: «Фразема тил қурилишининг луғат босқичига мансуб иккинчи лисоний birlik бўлиб, биттадан ортиқ лексеманинг ўзаро семантик-синтактик бирлашуви билан таркиб тошган бўлади. Шунга кўра, тузма сегмент birlik дейилади; синтактик тузилиши жиҳатидан бирикмага, гапшаклга тенг бўлиб, одатда, номинатив ва сигнификатив вазифа бажаради, лекин лексемадан ифода жиҳати билангина эмас, мазмун жиҳати билан ҳам фарқ қилади».²⁰

Таркиби бир сўздан иборат бўлиб, нарса, белги, шахс, иш-ҳаракат тушунчаларини умумий ифодаладиган лексик ҳодиса бу – сўз. Таркиби икки ва ундан ортиқ сўздан иборат эсада, грамматик жиҳатдан алоқадор бўлмаган, кўчма маънода қўлланидиган лексик ҳодиса эса фраземадир.

Бадий асар тили фраземалар билан зийнатланган бўлса, сўзнинг таъсир кучи ошади, завқ билан ўқилади. Фраземалар сўзлашув ва бадий услубда кўп қўлланади. Фраземаларнинг услубий-семантик хусусиятлари бадий услубда кўпроқ намоён бўлади. Фраземаларнинг услубий-семантик хусусиятларини «Юдузли тунлар» романи матни мисолида кўриб чиқайлик. Асарда жами 200 га яқин фразема қўлланигани адибнинг она тилимиз ифода имкониятларидан нечоғлик самарали фойдаланганидан дарак беради. Романдаги фраземаларни семантик жиҳатдан қуйидагича гуруҳлаш мумкин:

1. Ҳаракат билдирувчи фраземалар: Рўздорлар кунни қандай кеч қилишларини билмай тезроқ қош қорайишини интизорлик билан кутишарди.²¹ Бу гапда рўздорлар тезроқ кеч тушиб, рўза очилиш вақти бўлишини интизор кутиши ҳақида

²⁰ Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили. – Тошкент: Университет, 2006. – Б.418.

²¹ Қодиров П. Юдузли тунлар. – Тошкент: Ўзбекистон, 1990. – Б.8 (Ушбу асардан олинган кейинги иқтибослар саҳифаси қавс ичида ЮТ ҳарфларидан кейин берилади).

сўз юритилган. «Ўзбек тилининг фразеологик луғати»да бу ибора куйидагича изоҳланган: «**Қош қорайди** фалакда ёруғлик ўрнини қоронғилик олди. Синоними: кун қорайди, кўз қорайди».²²

– Яна тагин гўзал малика билан яшириқча тил бириктириб сурат чизгани қизнинг подшоҳ отасига маълум бўлса борми, мулла Фазлиддинни *тилка-пора қилиб ташлашлари* ҳеч гап эмас (ЮТ, 13). Бу ерда сир ошкор бўлса, уни соғ қўймасликлари назарда тутилган. ЎТФЛда эса мазкур ибора маъноси изоҳланмаган.

– Аҳмадбекдек, мендек жанговар беклар учун подшоҳ ҳозир сиздеклардан қанчасининг *бахридан ўтур* (ЮТ, 18). Ушбу гапда бахридан ўтур кечмоқ маъносида келган. ЎТФЛда: **Баҳр(и)дан ўтмоқ** ибораси куйидагича изоҳланган: «*Ким ниманинг ёки кимнинг* фойдали деб билган нарсасидан ёки кишисидан воз кечмоқ. Варианти: **бахр(и)дан кечмоқ**» (30).

– Бобур тўпланиб турган бекларга *кўз ташлаган эди* (ЮТ, 46). Бу ибора бир бор қарамоқ маъносида қўлланган. ЎТФЛда **кўз ташламоқ** *ким нимага ёки кимга* қисқа муддат қарамоқ. Варианти: назар ташламоқ, нигоҳ ташламоқ (146).

– Ҳаммалари юзларига *фотиҳа тортишди*-ю, бирин-кетин кўприкка чиқишди (ЮТ, 57). Гапда бу ибора дуо қилмоқ маъносида келган. Ушбу ибора ЎТФЛда **фотиҳа бермоқ** тарзида изоҳланган (281).

– Айвонда турган Қутлуғ Нигор хоним билан Хонзода бегим ҳам меъморга *кўз тикишди* (ЮТ, 76). Ушбу ибора узоқ муддат қарамоқ мазмунини англаган. ЎТФЛда **кўз тикмоқ** *кимга ёки нимага ёки қаерга* тикилиб қарамоқ дея шарҳланган. Варианти: кўз(и)ни тикмоқ (146).

2. Ҳолатни бидирувчи фраземалар:

– Улуснинг *шўри қурсин!* – деди Тоҳир (ЮТ, 6). Гапда ушбу фразема халқнинг аҳволи оғир бўлганини ифодалаган. ЎТФЛда: **шўри қуриди** *кимнинг* катта бахтсизликка йўлиқмоқ, хароб бўлмоқ. Синоними: шўр(и)га шўрва тўкилди (298).

– Тоҳир ёмон бир фалокатни олдиндан сезгандай *юраги увушди* (ЮТ, 7). Сиқилиш, хавотирланиш маъноларини бил-

²² Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. – Тошкент, 1992. – Б.353 (Бундан кейин ушбу луғат номи ЎТФЛ тарзида қисқартирилиб, саҳифаси қавсда кўрсатилади).

дирувчи ушбу фразама ЎТФЛда мана бундай изоҳланган: **юраг(и) увушди** *кимнинг салбий ўй-хаёл таъсирида ўзини руҳан ёмон ҳис қилмоқ*. Варианти: кўнгл(и) увушди (320).

– Бу йилги рўза ёз чилласига тўғри келган, жазирама кунларда тонг-саҳардан кечқурун қоронғи тушгунча туз тотмай оч юриш кўп одамнинг *силласини қуритарди* (ЮТ, 8). Дармонсизланиш маъносида келган бу фразама ЎТФЛда: **силла(-си) қуриди** *кимнинг толиқмоқ, дармонсизланмоқ*. Синоними: тинкаси қуриди (234).

– Арава лойларга тикилавериб *жонимиздан тўйдирди* (ЮТ, 9). Ушбу ибора безор бўлмоқ маъносида келган. ЎТФЛда: **жон(и)дан тўймоқ** *ким (ўзининг) яшашни истамаслик* (97 – 98).

– Шам ёруғида аралаш-қуралаш бўлиб кетган, баъзи жойлари йиртилган лойиҳалар ва чизмалар *кўзга ташланди* (ЮТ, 12). Фразама гапда аниқ кўринмоқ маъносида келган. ЎТФЛда: **кўзга ташланмоқ** *нима рўй-рост, аниқ кўринмоқ* (133 – 134).

– Изгиробли ўйлар туни билан мулла Фазлиддиннинг *кўзига уйқу қўндирмади* (ЮТ, 13). Яъни ухлай олмади маъносида келган. ЎТФЛда бу ибора берилмаган.

– Мулла Фазлиддиннинг *юраги така-пука бўлиб кетди* (ЮТ, 14). Ушбу фразама гапда қўрқиб кетди маъносида ишлатилган, ЎТФЛда: **юраги така-пука бўлмоқ** *ким кимнинг нима билан руҳан нотинч бўлмоқ* (319).

– Булар менинг *қонимга шунчалик ташнами?* (ЮТ, 16) Ушбу ибора ўч бўлиш мазмунини ифодалаган. ЎТФЛда: **қонига ташна бўлмоқ** *нима кимни (ўзининг) хунобликдан, дилтангликдан ўта даражада бетоқат бўлмоқ* (350).

– Агар ўша бек сандиқдаги суратларни қўлга туширса, Ахсига элтиб, подшоҳ оиласига кўрсатмоқчи бўлганми? – деган ўй мулла Фазлиддиннинг *ичини музлатиб ўтди* (ЮТ, 16). Хавотирга солмоқ маъносида қўлланган бу ибора ЎТФЛда учрамайди.

– Ана шу ишонганларидан аллақайсиси айғоқчилик қилиб бу гапни доруғага етказганини, энди доруға буни подшоҳга дастурхон қилиб олиб бориши мумкинлигини сезди-ю, *баданидан совуқ тер чиқиб кетди* (ЮТ, 17). Матнда қўрқиб кетмоқ мазмунида келган бу фразама ЎТФЛда қуйидагича изоҳланган: *нима кимнинг руҳиятида жуда кескин ўзгариш содир бўлди – руҳиятини жуда кескин ўзгартирди*. Варианти: аъзойи

бадан(и)дан тер чиқиб кетди; бадан(и)дан тер чиқиб кетди; пешана(си)дан совуқ тер чиқди; тер чиқиб кетди (235).

– Лекин у отланиб уйига қайтаётганда сал ҳовуридан тушди-ю, Узун Ҳасан айтган сўнги гапларда аччиқ бир ҳақиқат борлигини сизди (ЮТ, 18). Ушбу ибора жаҳдан тушиш маъносида келган. ЎТФЛда: **ҳовур(и)дан тушмоқ** ким кимни (*ўзининг*) кибр-ҳаво билан, ҳаяжонланиб қаҳр-ғазаб қилиши пайсиди (375).

– Агар сурат қўлга тушса, у қиз ҳам *маломатга қолади* (ЮТ, 18). Бу ибора таъна-дашномга қолмоқ мазмунини ифодалаган. ЎТФЛда: **маломатга қолмоқ** ким ёки нима арзимаган нарса сабабли нохуш, таънали гаплар эшитмоқ, гап-сўз бўлмоқ (169 – 170).

– Маҳмудни ҳам бирдан *гам босди* (ЮТ, 20). Мусибатга чалинмоқ маъносидаги бу фразема ЎТФЛда: **гам босди** кимни кучли ўй-ташвиш остида қолмоқ (369).

– Қоракўз бегим энди *енгил тортди* ва дадилланиб таъзим қилди (ЮТ, 24). Ташвишдан қутулмоқ мазмунидаги бу ибора ЎТФЛда: **енгил тортмоқ** ким руҳий азобланиш тарқади. Варианти: қушдай енгил тортмоқ (81).

– Умаршайх мирзо бутунги режалари ва уруш ташвишларини эслаб *қовогини солди-да*, индамай ўрнидан турди (ЮТ, 24). Кайфияти бузиламоқ маъносидаги ушбу фразема ЎТФЛда: *кимнинг* ранжиганини, хафа бўлганини қовоқларини қуйроққа тушириб билдирмоқ. Варианти: қовоқ солмоқ (349).

– Мўйсафиддаар «*тўрт мучанг бутун бўлсин*» деб дуо қилурлар (ЮТ, 25). Соғ-саломат бўлсин мазмунидаги бу ибора ЎТФЛда келтирилмаган.

– Энди ўттиз тўққиз ёшга кирган ва қирчиллама йигит ёшини яшаётган Мирзонинг ўз ўлими ҳақидаги сўзларидан ҳарам аҳди оғир *жимликка чўмди* (ЮТ, 26). Тушқунликка тушмоқ маъносидаги ушбу фразема ЎТФЛда изоҳланмаган.

– Агар мен бу фоний *дунёдан кўз юмсам*, ҳаммангиз Бобур мирзонинг амрини ҳозир менинг амрим каби бажо келтиргайсиз (ЮТ, 26). Матнда вафот этмоқ маъносида келган бу ибора ЎТФЛда шарҳланмаган.

– Айтганинг келсин, қизим! – деб Умаршайх мирзо *енгил бир сўлиш олди* (ЮТ, 26). Умидланмоқ маъносини ифодаловчи бу фразема ЎТФЛда изоҳланмаган.

– Мирзо қулаб кетган жар этагига етиб боргунларича, сўнг уюлиб ётган тупроқ, кесак ва ёғочлар орасидан уни топиб, кавлаб олгунларича *ўн жонидан бири ҳам қолмаган эди* (ЮТ, 30). Ўлар ҳолга келмоқ мазмунидаги бу ибора ЎТФЛда учрамайди.

– Аҳмад Танбал Умаршайх мирзо саройида 2-даражада беклар қаторида шунча йил *кўнгли чўкиб юрди* (ЮТ, 31). Руҳсизланиш кайфиятини ифодаловчи ушбу фразема ЎТФЛда: *ким (ўзининг) ёки кимнинг руҳсизланмоқ*. Варианти: *кўнгилини чўктирмоқ* (162).

– Нўён Кўкалдош ёрдамга етиб келганда Бобур *ўзини ўнглаб оёқда турар*, бироқ ранги жуда оқариб кетган эди (ЮТ, 33). Тузалмоқ мазмунини ифодаловчи бу ибора ЎТФЛда берилмаган.

– Шундай пайтда Кўкалдош ва тенгдошлар *ўзларини талт ворисига хизмат қилиб юрган ёш мулозимлар деб эмас, унинг сирларига шерик бўлган яқин дўстлар деб билишар ва бундан кўнгиллари ўсиб*, Бобурга меҳрлари ошар эди (ЮТ, 35). Руҳияти кўтарилмоқ маъносидаги ушбу фразема ЎТФЛда: *кимнинг нимадан руҳланмоқ*. Варианти: *кўнгили ўсиши* (163).

– Кўшкдан чиқиб келган савдар Бобур *қаршисида қол қовуштириб*, ичкарида мударрис уни кутиб ўтирганини айтди (ЮТ, 35). Ҳурмат билдириш мазмунидаги бу ибора ЎТФЛда: *ким кимга қўлларини тирсакдан эгиб, устма-уст қоринга қўйиб* ҳурмат ифодаламоқ (368).

– Ёд бўлиб қолган бу сатрлар *хаёлидан ўтаётганда* Бобур дафтари орасига солинган суратни мударрисга *кўрсатмасликка* уриниб секин олди (ЮТ, 36). Матнда эслаш, хотирлаш маъносига келган ушбу фразема ЎТФЛда: *ким нимани маълум бир муддат фикрламоқ*. Варианти: *хаёдан ўтказмоқ*. Синоними: *кўнгли(и)дан ўтмоқ* (283).

– Мударриснинг энди сал *чехраси очилди* (ЮТ, 37). Кайфияти яхшиланмоқ мазмунидаги бу ибора ЎТФЛда: *чехра(си) очилди* *кимнинг хафачилигининг тарқалганини кўрсатмоқ* – хафачилиги тарқади. Варианти: *чехра(си)нинг очилиб кетиши* (292).

– Тупроғи билқилаб ётган тор кўчадан *ўтаётганларида* Бобурни *тер босди* (ЮТ, 44). Чарчаш, ҳориш маъносидаги бу ибора ЎТФЛда келтирилмаган.

– Бобур отдан тушиб устози билан кўришар экан, бирдан *кўнгли юмшаб*, кўзларига ёш қуюлиб келди (ЮТ, 46). Таъсирланиш мазмунидаги ушбу фразама ЎТФЛда: *ким кимнинг раҳмдиллиги уйғонди* (163).

– Шу сабабли беклар Дарвеш говни ёмон кўришар, айниқса, доруға Узун Ҳасан кўпдан бери унга *кек сақлаб юрарди* (ЮТ, 49). Матнда ёвлашмоқ маъносида келган бу ибора ЎТФЛда: **кек сақламоқ** *ким ёмонлик кўргани, дили оғригани сабабли гинахон бўлиб юрмоқ* (127).

– Сиз билан уруш бошлаган инингиз Умаршайх мирзо жардан йиқилиб *шунқор бўлди* (ЮТ, 53). Мардларча ҳалок бўлмоқ мазмунини ифодаловчи ушбу фразама ЎТФЛда изоҳланмаган.

– Беш йигит муваффақиятсизликка учрагандан *руҳлари тушиб*, уйларига тарқаганларида тонг ёриша бошлаган эди (ЮТ, 59). Умидсизланмоқ маъносини билдирувчи бу ибора ЎТФЛда: **руҳ(и) тушди** *ким (ўзининг) руҳий тушқунликка берилмоқ*. Варианти: *руҳни туширмоқ* (228 – 229).

– Ҳозир беҳисоб туёқлар остида қолиб *янчилишини сезди-ю, дод солиб қичқирди* (ЮТ, 60). Матнда дод-вой солиш маъносида келган бу ибора ЎТФЛда: **дод солмоқ** *ким дод-вой қилмоқ, қичқирмоқ*. Варианти: *дод устига дод солмоқ* (175).

– Агар шундай бўлса, менинг *бошимни сен кўкка етказдинг!* (ЮТ, 63) Хурсанд қилмоқ мазмунидаги ушбу фразама ЎТФЛда: **бош(и) кўкка етди** *кимнинг беҳад севинмоқ*. Варианти: *бош(и) осмонга етди* (47).

– Лекин қаллиқлик одоби бунга *йўл бермас*, Тоҳир Робия билан фақат яшириқча учрашар эди (ЮТ, 64). Монелик қилиш маъносидаги бу ибора ЎТФЛда: **йўл бермоқ** – *ким кимга ёки нимага ўзи четланиб, бошқанинг ўтишига имкон бермоқ* (120).

– Тоҳир шу вақтгача *тишини-тишига қўйиб* уйларида бўлаётган талон-торожга чидаб ўтирган эди (ЮТ, 66). Аранг чидамоқ мазмунини ифодаловчи ушбу фразама ЎТФЛда: **тиш(и)-ни тиш(и)га қўймоқ** *ким бутун ҳис-туйғусини ирода кучи билан энгиб чидамоқ* (263).

– Ҳозир подшоҳ ва унинг бекларига дуч келиши кераклиги, улар билан муомала қилишнинг қийинлиги қалбига *таҳлика солади* (ЮТ, 69). Матнда хавотирга тушмоқ маъносида келган бу ибора ЎТФЛда: **таҳликага солмоқ** *ким нимани таҳлика қилишига сабаб бўлмоқ; таҳликали ҳолатга қўймоқ* (252).

– Кўнглидаги бояги безовталиқ устига оловли бир ҳаяжон қўшиляб, *юраги қинидан чиққудай* ҳаприқиб кетди (ЮТ, 70). Қаттиқ ҳаяжонланмоқ маъносидаги бу ибора ЎТФЛда: **юраги қинидан чиқа ёзди** *кимнинг* бетоқат бўлмоқ (321).

– Ҳар битта гишти, ёғочни, ҳар бир кўза сувни пастдан олиб чиққунларича *тинкалари қуриб кетарди* (ЮТ, 71). Чарчамоқ, ҳоримоқ мазмунидаги ушбу фразема ЎТФЛда: **тинка(си) қуриди** *кимнинг* толиқмоқ, дармонсизланмоқ. Варианти: тинкани қуритмоқ (261 – 262).

– Подшоҳ оиласидан меъморчилик санъатини шунчалик билладиган, қадрлайдиган иттифоқдош топилгани мулла Фазаиддиннинг *кўнглини кўтарибгина* қолмай, қалбида ғалати бир завқ ва дадиллик уйғотди (ЮТ, 72). Руҳини ўстирмоқ маъносидаги бу ибора ЎТФЛда: **кўнгла(и)ни кўтармоқ** *кимнинг* нимадан руҳланмоқ. Варианти: кўнгли кўтарувчи (157).

– Фазаиддин ўзининг мана шу эътиқодида маҳкам туришга тиришар ва аёллар томондан *нигоҳини олиб қочарди* (ЮТ, 73). Матнда қарамасликка интилмоқ мазмунида келган ушбу фразема ЎТФЛда учрамайди.

Бобур подшоҳ бўлгандан бери ўз кўнглидан *чиқариб* қурдирган биринчи иморати жуда кичик бўлса ҳам, унга азиз ва ганимат туюлди (ЮТ, 76). Матнда астойдил, чин кўнглидан маъноларида келган бу ибора ЎТФЛда: **кўнгла(и)дан чиқармоқ** *ким* нимани ёки *кимни* буткул унутиб юбормоқ, ўйламай, эсламай қўймоқ. Варианти: кўнглидан чиқармоқ (155).

3. Белги билдирувчи фраземалар:

– Ваҳимага тушган қўшин бирдан ўзини орқага ташлади (ЮТ, 60). Таҳликага тушмоқ мазмунидаги бу фразема ЎТФЛда: **ваҳимага тушмоқ** *ким* қўрққан ҳолда ўйланиб қолмоқ (60).

4. Фаолият-жараённи билдирувчи фраземалар:

– Тоҳир Робия билан ҳадемай *бир ёстиққа бош қўйишлари*га ишониб беҳавотир юрган эди (ЮТ, 6). Висолга эришмоқ маъносидаги бу ибора ЎТФЛда: **бир ёстиққа бош қўймоқ** *кимлар ўзаро; ким ким билан* оилавий ҳаёт кечирмоқ. Синоними: турмуш қурмоқ (36).

– Танграм бизни *бир-биримизга кўп кўрмасин* (ЮТ, 8). Айирмасин, ҳижронни раво кўрмасин мазмунидаги ушбу фразема ЎТФЛда изоҳланмаган.

– Яна тагин гўзал малика билан яшириқча *тил бириктириб*

сурат чизгани қизнинг подшоҳ отасига маълум бўлса борми, мулла Фазлиддинни тилка-пора қилиб ташлашлари ҳеч гап эмас (ЮТ, 13). Матнда иттифоқдашиб, келишиб маъносини ифодалаган бу ибора ЎТФЛда: **тил бириктирмоқ** ким ким билан яширин ҳолда келишиб олмоқ (255).

– Подшомиз эрта-индин келиб жонимизга ора киргай (ЮТ, 21). Қўллаб-қувватламоқ мазмунидаги ушбу фразема ЎТФЛда: **жон(и)га ора кирмоқ** кимнинг ким бир ўлимдан қутқариб қолмоқ. Варианти: жонга ора кирмоқ (97).

– Қизим, сен менинг энг бебаҳо гавҳарларимдансен. Бу хатарли аснода сени қанотим остидан чиқармагаймен! (ЮТ, 27) Паноҳ бўлмоқ маъносидagi бу ибора ЎТФЛда: **қанот(и) остидан** кимнинг паноҳидан, ҳимоясидан, қарамидан (344).

– Агар Аҳмад Танбал Андижондаги содиқ бекларнинг бошини қовуштириб Бобурни четлатса-ю, тахтга Жаҳонгир мирзони ўтқазса, марра уники (ЮТ, 31). Бирлаштирмоқ мазмунидаги ушбу фразема ЎТФЛда: **бош(лари)ни қовуштирмоқ** кимлар ўзларининг келин-куёв қилмоқ. Варианти: бош(лари)ни бириктирмоқ (51).

– Мушкул ишга бел боғлабсиз (ЮТ, 41). Матнда киришмоқ мазмунида келган. ЎТФЛда бу ибора: **бел боғламоқ** ким нимага шайланмоқ, отланмоқ. Варианти: бел(и)ни боғламоқ (31).

– Яна бир неча киши Бобурга юзланиб кўнгили сўради (ЮТ, 47). Ҳол-аҳвол сўрамоқ мазмунидаги ушбу фразема ЎТФЛда: **кўнги(и)ни сўрамоқ** ким кимнинг бошига ҳафачилик, мусибат тушган кишига ҳамдардлик билдириб ҳол-аҳволини сўрамоқ. Варианти: кўнгили сўрамоқ (158).

– Қачондир бир вақт тахтга чиқиш ва шу юрган ҳамма бекларга бош бўлиб ғолибона жанглар қилиш Бобурнинг энг кучли орзуларидан эди (ЮТ, 48). Раҳнамолик қилмоқ мазмунидаги бу ибора ЎТФЛда берилмаган.

– Нияти бузуқлиги шундан ҳам аён! – деди Узун Ҳасан (ЮТ, 51). Ёмонликни режалаштирмоқ маъносини ифодалаб келган ушбу фразема ЎТФЛда келтирилмаган.

5. Нутқ-жараённи билдирувчи фраземалар:

– «Отлан!», «Сафлан!» – деб бақариб-чақирганлари қулогимга чалинди (ЮТ, 59). Матнда эшитилмоқ маъносини англатган бу ибора ЎТФЛда: **қулоғига чалинмоқ** нима кимнинг бирор гапни ноаниқ тарзда эшитмоқ (355).

– Шунда Қутлуғ Нигор хоним *gap қўшди* (ЮТ, 75). Фикр билдирмоқ мазмунидаги ушбу фразема ЎТФЛда учрамайди.

Хулоса қилиб айтганда, «Юлдузли тунлар» романида фраземаларнинг деярли барча турларидан маҳорат билан фойдаланилган. Асарда ҳолатни билдирувчи фраземалар энг кўп қўлланган бўлса, энг ками белги билдирувчи фраземалардир. Романдаги 60 та фраземанинг семантик таҳлили шулардан 15 таси ЎТФЛда учрамаслигини кўрсатди. Бу ҳол адибнинг янги фраземалар ижод қилганини кўрсатиб, она тилимизнинг яширин имкониятларини ёрқин намоён эта олганидан дарак беради. Фраземалар асарнинг лисоний ва бадиий-эстетик қимматини юксалтириб, романнинг ўқишли, қизиқарли бўлишини таъминлаган; ифоданинг таъсир кучини оширган.

ТАНҚИД, ҚИЁС ВА ТАҲЛИЛ

БЕҲБУДИЙНИНГ ТАНҚИД ҲАҚИДАГИ ҚАРАШЛАРИ

Замонавий ўзбек танқидчилигига миллий уйғониш даври на-
мояндалари томонидан асос солинди. Абдурауф Фитратнинг
ўзбек мумтоз ва миллий уйғониш адабиётига оид тадқиқотла-
ри, Чўлпоннинг машҳур «Адабиёт надир?», Абдулла Авлоний-
нинг «Саноеъ нафиса», Абдурахмон Саъдийнинг «Гўзал санъат
дунёсида» мақолалари, Вадуд Маҳмуднинг адабий танқидга оид
асарлари ана шу мақсадга хизмат қилди. Мазкур муаллифлар-
нинг фаолияти адабий танқид ривожига самарали таъсир
кўрсатганини эътироф этган ҳолда таъкидлаш зарурки, Маҳ-
мудхўжа Беҳбудийнинг бу борадаги ишлари алоҳида эътибор-
га моликдир. Зеро, ўзбек миллий уйғониш даври адабиётининг
назарий асосларини ишлаб чиққан олим Бегали Қосимов Маҳ-
мудхўжа Беҳбудийнинг ҳам сиёсий-ижтимоий, ҳам адабий-маъ-
рифий соҳада Туркистон жадидларининг тан олинган карвон-
бошиси эканини таъкидлаганди.²³ Профессор Наим Каримов
эса унинг: «...маориф тизимининг ислоҳ этилиши ва вақтли мат-
буотнинг ташкил топишидаги хизматлари билангина эмас, бал-
ки нутқлари ва матбуот орқали баён қилган ғоялари билан ҳам
янги жамиятнинг, яъни ижтимоий ҳаётнинг шаклланишига
улкан ҳисса қўшган»²⁴ мутафаккир экани ҳақида ёзади.

Адабий танқидга таъриф бериш эҳтиёжи сезилса, адабиёт-
шунос олимлару мунаққидлар бугунги кунда ҳам Беҳбудий-
нинг «Танқид – сараламоқдир» деган иборасини такрор ва так-
рор тилга оладилар. Негаки бу таърифда адабий танқиднинг
нафақат вазифаси, балки асл моҳияти теран ифодаланган. Улф
мутафаккирнинг шу номдаги мақоласида эса, таъбир жоиз
бўлса, адабий танқиднинг барча замонларда ҳам аҳамиятини
йўқотмайдиган йўл-йўриғи кўрсатиб берилган. Бошқача айт-

²³ Қосимов Б. Миллий уйғониш: маърифат, жасорат, фидойилик.
– Тошкент: Маънавият, 2002.

²⁴ Каримов Н. Маҳмудхўжа Беҳбудий // XX аср адабиёти
манзаралари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2008. – Б.38.

ганда, бу мақолада адабий танқиднинг методологияси пухта ва аниқ ишлаб чиқилган.

«Саррофлар ақчани, тужжорлар матони саралаганидек, – деб ёзади муаллиф, – муҳаррирлар ҳам умумий ҳол ва маишатқа тааллуқ нимарсаларни саралайдурки, бошқа сўз ила «танқид» аталур. Масалан, янги мактаб ва муаллимлари ва анда ўқулатургон китобларни маънан тафтиш этиб, андаги нуқсонларни баён этмоқ танқиддур».²⁵

Муаллиф, биринчи навбатда, танқиднинг жамиятда тутган мавқеи, унга муносабат қандай бўлиши кераклиги масаласига диққат қаратади. Унинг фикрича, танқид нуқсонларга муносабат билдирмоқдир. «Таарруз ва душманлик эмас. Агар шахсиятга тўқунмаса. Аммо бир муаллим ё мударрис ва муҳаррирни(нг) ишидан, шахсиятидан халойиққа зарар келса, андан ҳам баҳс ва танқид ёзмоқ шахсий бўлмайдур».

Демак, Беҳбудийнинг нуқтаи назари бўйича, жамиятга, халойиққа зарар келтириши мумкин бўлган ҳар қандай иш, ким томонидан содир этилишидан қатъи назар, танқид қилиниши зарур. Муаллиф фақат адабий танқид ҳақидагина эмас, танқиднинг барча йўналишлари бўйича қамровли мулоҳаза юритади. Унинг фикрича, танқиддан мақсад ислоҳ, яъни муайян хато ва нуқсонни тuzатмоқдир. Шу боис уни тўғри қабул қилиш зарур ва бу миллатнинг маданий даражасини кўрсатувчи муҳим омил саналади. Лекин муаллиф бизнинг халқимизда танқидга тўғри муносабат шакланмаганидан афсусланади. Мана, бу ҳақда у нималарни ёзган: «Бизни(нг) Туркистонда янги мактаблар хейли бордур. Янги рисола хейли босилиб турубдур. Жаридаларга мақола ва шеърлар ўқулуб турубдур. Аммо ҳануз танқид даврига етишганимиз йўқ. Иттифоқо, танқид шаклинда бир нимарса ёзилса, бизларга қаттиқ тегар. Ёзганларимизни(нг) бузуқлиги ва фикримизни(нг) хатолиги, ишимизни(нг) ноқислигини бирор киши кўрсатса, аччигимиз келур. Ва ул одамни душман кўруб, шахсидан нафрат ва фикрига норозилик баён

²⁵ Беҳбудий М. Танқид – сараламоқдир // Танланган асарлар. Тузатилган ва тўлдирилган 2-нашри / Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Б.Қосимов. – Тошкент: Маънавият, 1999. – Б.172 – 173 (Мақоладан келтирилган бундан кейинги иқтибослар ҳам ушбу манбадан олинган).

этурмизки, бул бизни(нг) янгидан ишга бошлаганимиздан, бошқа тил ила ноқислигимиздандур».

Табийки, ноқислик фазилат эмас. Уни англаб етмаслик ёки нуқсни тузатишга интиласлик эса айни жаҳолатдир. Беҳбудийнинг ёзишича, миллат тараққийга эришмоғи, унинг маданий даражаси юксалмоғи учун танқидни тўғри қабул қилиш, нуқсонлардан тўғри хулоса чиқариш зарур. Бундай муносабатнинг шакланмагани эса таассуфга лойиқдир. Бу ҳолни тезлик билан ислоҳ этиш керак. «Биз эскиларни айблаймизки, – деб ёзади у, – аларга ислоҳдан сўзласак, чидай олмайдулар. Аммо ўзимизнинг мактаб, рисола, таҳрир ва маслакимизни бир киши танқид этдими, чидай олмаймиз, диққат ила мунаққид сўзини тингламаймиз. Мунаққид бизни(нг) тўғримизга минг сўз ила баёни муддао этар экан, биз они(нг) ичиндан ўн сўзини номаъқул топиб, юзига урармиз. Ва ёинки важҳсиз онинг сўзини радду ўзига эътироз этармиз. Агарда ул десаки, ман сизга бир минг калима насиҳат ё танқид сўйладим, дуруст, ўн калимаси сизга бежо эканки, қайтиб олдим, тўқсон тўққиз калимасига не дерсиз? На жавоб берармиз?»

Муаллиф аксар ватандошларининг танқидий фикрни тинглаш, бу ҳақда чуқур мулоҳаза юритиш даражасига эриша олмаганини таассуф билан қайд этади. Кавказлик сайёҳ Муҳаммад Саййид афандининг Туркистон мактаблари тўғрисида танқидий қарашлари ифодаланган мақоласига асоссиз эътироз билдириганини бунга мисол қилиб кўрсатади. «Ойна» журналининг 27-, 28-, 29-, 30-сонларида босилган танқидий руҳдаги чиқишига жавобан «Садои Туркистон» газетасида мазкур муаллифга ва таҳририятга норозилик изҳор этилганини «ҳануз танқидга лойиқ бўла олмаганимиз»га далил сифатида келтиради. Беҳбудий бундан қуйидагича хулоса чиқаради: «...биз ҳануз танқидга лаёқат пайдо этганимиз йўқ. Яна қадима касалларимиздан – «норизо», «хотири қолмасину...» иллатлари ҳануз кетгани йўқ... Мундай кетаберса, қиёматдан минг йил сўнгра-да Туркистонга тараққий йўқ. Агарда «хотир қолмасун» қондаси маслак тугилса, матбуотдан қалам тортмоқ керак». Ўтган аср аввалида айтилган бу фикрлар бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини заррача бўлсин йўқотган эмас. Муҳтарам Юртбошимизнинг: «...оммавий ахборот воситаларини замон талаблари асосида ривожлантириш, матбуот ва сўз эркинлиги принципла-

рини амалда таъминлашга эришиш, **матбуотда танқид руқини кучайтириш** биз учун энг муҳим мақсадлардан бири бўлиб қолмоқда»²⁶, – деган сўзлари бунинг ёрқин далилидир.

Беҳбудийнинг «Теётр надур?» мақоласи²⁷ унинг адабий-эстетик қарашларини анча тўлақонли ифода этгани билан алоҳида ажралиб туради. Ушбу саволни қўяркан, муаллиф: «...теётр ибратномадур, теётр ваъзхонадур, теётр таъзири адабийдур», – дея жавоб беради. Театр хусусида турлича баҳслар кетаётган, янгиликни қабул қилишни истамайдиганлар театрга қаршилиқ кўрсатаётган бир кезде Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг бу мақоласи одамларга чақмоқдек таъсир қилди. Уларни тафаккурга, ақл кўзини очишга ундади.

Аввало, театрнинг ижтимоий, адабий-эстетик вазифаси хусусида сўз очган муаллиф унинг «ваъз ва танбеҳ этувчи ҳамда зарарлик одат, урф ва таомилни қабиҳ ва зарарини аниқ кўрсатувчи» санъат тури эканини таъкидлайди. «Ҳеч кимни риюя қилмасдан тўғри сўйлагувчи ва очиқ ҳақиқатни билдирувчи» эканига урғу беради. Тараққий қилган миллатлар театрни улуглар учун адаб ва ибрат мактаби деб аташига диққат қаратади. Миллатимизнинг ана шу даражага – ўз-ўзини танқид этиб хатоларини ўнглаш, бу орқали тараққиётда одда интилишини орзу қилади.

Беҳбудий театрни яхши ва ёмон одатларни саралайдиган мунаққид дея баҳолайди. Санъатнинг бу тури, муаллиф фикрича, алоҳида таъсир қувватига эга. Унинг ёзишича: «Ҳар ким мундан таъсирланиб, ямон одатларни тарк этиб, яхшилиқни зиёда ишламоқға сабаб бўлур». Бу орқали театрнинг нафақат маданий, адабий-эстетик, балки ижтимоий аҳамиятга молик ҳодиса экани хусусида сўз юритади.

Ўзбек танқидчилари орасида биринчилардан бўлиб муаллиф драматик асарларнинг илмий таснифи ҳақида сўз юритади: «Теётрхона саҳналаринда қўюлатургон асарлар фожеа, яъни

²⁶ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008. – Б.147.

²⁷ Беҳбудий Маҳмудхўжа. Теётр надур? // Танланган асарлар. Тузатилган ва тўлдирилган 2-нашри. – Тошкент: Маънавият, 1999. – Б.174 – 176 (Мақоладан келтирилган бундан кейинги иқтибослар ҳам ушбу манбадан олинган).

қайғулик, мазҳака, яъни кулгу, драма, яъни ҳангомалик бир воқеа ва ҳодисани тасвир этиб, халойиқга кўрсатилур». Драматик турнинг уч жанри: 1) фожеа (трагедия); 2) мазҳака (комедия); 3) драма ҳақида сўз юритаркан, Бехбудий улардан ҳар бирининг хос хусусиятлари, бирини бошқасидан ажратиб турувчи белгиларига алоҳида эътибор қаратади.

Муаллиф театрнинг ҳикоят ёки насихат китобларидан фарқи хусусида тўхталаркан, санъатнинг мазкур турига мана бундай баҳо беради: «...махсус бир ҳодиса ва ё воқеа ва ҳикоятни феълан қилиб кўрсатиладурки, мунинг таъсири эшиткандан зиёдадур». Драма назарийчиларининг унда етакчи унсур ҳаракат экани ҳақидаги фикрларига диққат қаратилса, Бехбудийнинг бундан юз йил аввал бу жанрга хос ана шу хусусиятини теран англагани ҳайрат ва эътирофга лойиқдир.

Мазкур мақола сўнгида Маҳмудхўжа Бехбудий ўз қаламига мансуб «Падаркуш» драмасининг саҳнага қўйилгани, ундан келган даромаднинг мактабларга сарфлангани хусусида маълумот беради. У ўз асарини «танқид этиб бузуқ ерини матбуот ила баён этсалар, токи боиси ислоҳ бўлинса» тарзидаги фикрларни билдиради. ««Падаркуш»га «...кулдургучи ва ҳам йиғлаатгучи носих (насихат асосига қурилган – О.А.) ва нофеъ (фойдали) асардур» дея баҳо берган ватандошларига миннатдорлик билдириш баробарида асарнинг «қабихини ёзғон кишига зиёдароқ ташаккур айтмоққа маддон» эканини таъкидлайди. Шунинг ўзиёқ Бехбудийнинг ўзи билдирган назарий фикрларга ҳаётда қатъий амал қилганини, миллат манфаатини ўз шахсий қизиқишларидан устун қўя олган улуғ сиймо бўлганини яна бир карра тасдиқлайди.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, миллий уйғониш даври ўзбек адабиётининг йирик намояндаси Маҳмудхўжа Бехбудийнинг танқид ҳақидаги қарашлари ўша замонда қанчалик аҳамиятли бўлган эса, бугунги кунда ҳам шунчалик қадрлидир. Мутафаккирнинг танқидга доир фикрлари, биринчидан, замонавий ўзбек адабий ва театр танқидчилигининг шаклланиши ва ривожланишида алоҳида ўрин тутди. Иккинчидан, танқидчиликнинг методологик асослари ишлаб чиқишига замин тайёрлади. Учинчидан, бугунги ёш авлоднинг адабий-эстетик ва танқидий дунёқарашини ўстириш ишига муносиб ҳисса қўшиб келмоқда.

БАДИЙАТНИНГ ИККИ БУЮК ОВИДАСИ

Дунё адабиётида шундай ҳодисалар бўладики, баъзан бошқа-бошқа миллатларга мансуб буюк ижодкорлар бир-биридан беҳабар ҳолда ўзаро ўхшаш мавзуларда асарлар яратади. Энг қизиғи, бунда мавзунинг ўзаро яқин экани ҳар икки асарнинг оригиналликка заррача бўлсин халақит беролмайди. Ҳеч бир жиҳатдан улар бир-бирини такрорламайди. Бунинг сабаблари, бизнингча, қуйидагилардир: 1) ҳар бир ижодкор услубининг ўзига хослиги; 2) мавзуга ёндашув мезонларининг фарқланиши; 3) поэтик тасвирдаги индивидуаллик. Ушбу адабий-эстетик ҳодисанинг яна бошқа тури – бир ижодкорнинг иккинчисидан таъсирланиши натижасида ҳам мутлақ мукаммал, оригинал асарлар дунёга келиши мумкин. Бундай асарларни қиёсий ўрганиш бадиий адабиёт сирларини, шунингдек, ижодкор руҳиятини англашда алоҳида аҳамиятга эга. Оврўпо уйлониш даври адабиётининг асосчиси Данте Алигьерининг «Илоҳий комедия» ва ўзбек шоири Абдулла Ориповнинг «Жаннатга йўл» драматик дostonлари худди шундай асарлар сирасига киради. Аммо бу икки асар аро умумий ва хусусий жиҳатларнинг майдонга келиш жараёнлари тамомила ўзгача қонунитлар маҳсулики, мақолада имкон қадар шу масалага диққат қаратишга уринамиз.

Бу асарлар муаллифлари инсон руҳиятини қанчалик тереин очиб бергани мутахассисларга маълум. Улкан адибларнинг, улуғ шоирларнинг, катта истеъдод эгалари нигоҳининг нақдлар ўткирлиги жамиятдаги ҳодисаларни бадиий асарга қўчирганда улар замиридаги яширин ҳақиқатларни қанчалик нозик ҳис этиши, бу воқеаларни синчиклаб таҳлил қила билиши, улардан бадиий умумлашмалар чиқара олиши билан ҳам белгиланади. Бу икки асарни ўзаро қиёсий ўрганиш ана шу жиҳатдан ҳам зарур.

Қисқача мазкур асарларнинг ўрганилиш тарихи ҳақида, Профессор Нажмиддин Комилов «Тафаккур карвонлари» (Тошкент: Шарқ, 2011) китобида Ибн Сино ва Данте ҳақида тўхталиб ўтади. Данте ҳақида фикр юритаркан, олим: «У Шарқ ва Ғарб маданияти оқимини бирлаштирди, умумбашарий меросни қабул қилиб, уни янги юксак бадиий чўққига олиб чиқди», – дея таъкидлайди.

Абдулла Орипов Данте Алигъерининг «Илоҳий комедия» (1975) асари «Дўзах» қисмини ўзбек тилига таржима қилди. Ушбу асарнинг ўзбек халқи маънавий мулкига айланишида ана шу таржиманинг ўрни беқиёс. Шоир «Дантенинг безовта руҳи» мақоласида (1983) улуғ итальян адиби ватанига саёҳати натижасида одам ҳамма жойда ҳам одам экани, шафқатсиз тузум, бойликка ҳирс, шуҳратпарастлик ва қашшоқлик шундайлигича ҳам иллатлардан холи бўлмаган инсон руҳиятини вайрон қилиши, одам боласини ёвуз бўрига айлантириб қўйиши ҳақидаги хулосаларини изҳор этаркан, Дантени ҳам худди шу каби ўйлар қийнаганини ёзади (*Орипов А. Танланган асарлар. 4-том*).

Акмал Саидов «Данте – юрист» (*Тошкент: Адолат, 2011*) китобида ижодкорнинг ҳуқуқий қарашларини таҳлил этиб берди. Изланишлари натижасида олим мана бундай тўхтамга келади: «Данте адабиёт тарихида маълум ва машҳур, лекин мен Дантенинг бугун катта қизиқиш уйғотаётган ҳуқуқ мавзудидаги трактат ва бошқа ишлари яхши ўрганилмагани боис, жаҳон юриспруденцияси кўп нарсани бой берганини айтмоқчиман».

Улугбек Саидовнинг «Шарқ ва Ғарб: маданиятлар туташган манзилар» (*Тошкент: Янги аср авлоди, 2009*) китобида Данте фалсафасида инсон талқини муаммосига эътибор қаратилади. Китобда, жумладан, мазкур буюк шахс ҳаёти, шоир ижодида илоҳий тушунчалар талқини, аллома фалсафий-адабий меросининг аҳамияти ҳақида ҳам фикр юритилган.

Абдулла Ориповнинг «Жаннатга йўл» достони жуда чуқур ўрганилмаган бўлса-да, бу асар ҳақида ҳам бир неча мақолалар ёзилган, мулоҳазалар билдирилган. Узоқ Жўрақулов «Армон талқинлари» мақоласида дostonдаги йигитнинг висоли насиб бўлган жаннатмакон онаси ҳузурини армон билан тарк этиши хусусида ёзаркан, муҳим умумлашмалар чиқаради. Она ҳузурига қайтиш учун гуноҳлардан покланмоқ талаб этилиши, бунинг учун шоиргина эмас, жамият ҳам комил бўлиши зарурлиги, йигит армонининг сўнгсизлиги сабаби шунда экани ҳақидаги олим хулосалари, айниқса, аҳамиятлидир.

Шоир Сирожиддин Саййиднинг «Ростини айтсам, кўксимдаги дилим янги» мақоласида асар хусусида қуйидагича мулоҳаза билдирилади: «Бу дoston воқеаларни диний ақидалар асо-

сига қуриши, ажойиб ғояларни тараннум этиши, таъсирли тимсоллар вужудга келтирилиши билан эътиборни тортади. Ўқувчи ва томошабинга охир-оқибатни ўйлатади».

Акрам Ҳамдамовнинг номзодлик диссертациясида (2011) шоир шеъриятида, жумладан, дostonларида халқона поэтик тафаккурнинг ифода этилиш усуллари, ушбу муаммонинг бадий талқини хусусида эътиборга молик фикрлар билдирилган.

«Абдулла Орипов ҳақида» (2011) номли мақоласида Дониёр Бегимқулов: «Шоирнинг бу драматик дostonи даврнинг бадий-эстетик моҳияти тағаминан ижтимоий, ғоявий йўналишдан туриб пухта таҳлил этилганлиги, юксак бадий пафоси билан ўзбек дostonчилигида муҳим ютуқ бўлди», – дея эътироф этади.

Бу сингари бир қанча тадқиқотлар, мақолалар эълон қилинган бўлишига қарамай, Данте Алигъерининг «Илоҳий комедия» ва Абдулла Ориповнинг «Жаннатга йўл» дostonлари ўзбек адабиётшунослигида ҳанузгача тўлақонли ўрганилган эмас. Уларнинг қиёсий таҳлили эса мутлақо амалга оширилмаган. Шунинг учун ана шу икки улкан бадий ҳодисани бир-бири билан қиёслаб ўрганишга жазм қилдик. Ёш бир ҳаваскорнинг бу йўлдаги изланишларида маромига етмаган фикрлар, айрим хатоликлар учраса, устоз адабиётшунослар айб санамаслар деб умид қиламиз.

Қисқача бу икки бадий обиданинг яратилиш тарихи ҳақида. «Илоҳий комедия» Данте Алигъери ижод этган асарларнинг бадий ва ғоявий жиҳатдан энг юксаги ҳисобланади. Шоир бу асарини дастлаб «Комедия» деб атаган. Асар таржимони Абдулла Ориповнинг ёзишича: «...бу асар воқеалари кўринишдан «нариги дунё»да кечса ҳам, унинг марказида ҳақиқат ахтарган жафокаш инсон, иқболи нигун доҳий санъаткор образи турибди. Шунинг учун бўлса керак, бу асарни «Дантенома» деб ҳам аташади. «Илоҳий комедия» ёзилган даврларда комедия ҳозиргидек кулги аралаш сахна асарини эмас, баки, умуман, бадий шаклни, хусусан, йирик шеърини лавҳаларни ҳам англаган. Кейинги асрлардагина Бокаччио уни қайта нашрга тайёрлаётиб «Илоҳий комедия» деб атаган». Бундай номланишига сабаб асарнинг бадий жиҳатдан мукамаллиги; инсонни ҳаёт ва ўлим, яъни охират ҳақида фикр юритишга ун-

дашидир. Асар «Дўзах», «Аросат» ва «Жаннат» деб номланган уч қисмдан иборат. Ҳар бир қисм 33 та қўшиқдан ташкил топган. Биринчи қисмдаги дебоҳа билан умумий 100 қўшиқдан иборат. Унда муаллифнинг устози Вергилий кўмагида охиратга қилган саёҳати тасвирланади. Дантенинг бундай асар яратишига сабаб муҳаббати бўлмиш Беатриченинг барвақт ўлимидир. Бу йўқотишдан у қаттиқ таъсирланади, шундан сўнг ҳаёт ва ўлим тўғрисида фалсафий фикр юрита бошлайди ва «Илоҳий комедия» асарини дунёга келтиради.

«Илоҳий комедия»даги сингари «Жаннатга йўл» достонида ҳам воқеа-ҳодисалар охиратда содир бўлади. Ўзбекистон Қаҳрамони Абдулла Орипов билан суҳбатда «Илоҳий комедия» қачон таржима қилингани ва «Жаннатга йўл»нинг ёзилиш санаи билан қизиқдик. Устоз шоир бу ижодий жараён деярли бир вақтда содир бўлганини айтди. «Жаннатга йўл»ни ёзишда «Илоҳий комедия»дан таъсирланганмисиз?» – деган саволга эса ижодкор: «Илоҳий комедия» шундай буюк асарки, ундан таъсирланмаслик мумкин эмас», – деб жавоб берди. Шунингдек, муаллиф «Жаннатга йўл»ни ёзишда муборак бир ҳадисдан таъсирлангани ҳақида сўзлаб берди. Бу ҳадис мазмунига кўра, охиратдаги ҳисоб-китоб вақтида инсонга ота-онаси ҳам, бошқа қариндошлари ҳам ёрдам беролмаслиги, фақат ҳақиқий дўстгина унинг оғирини енгил қилиши мумкинлиги зикр этилган экан. Бундан «Жаннатга йўл»нинг асосий ғояси ана шу муборак ҳадис таъсирида туғилгани маълум бўлади.

«Илоҳий комедия» Европа адабиётига хос ҳар бир банди уч мисралик анчайин мураккаб шеърий шакл – терцинада ижод қилинган. Абдулла Орипов эътирофича, «...терцинада уч қатор баравар келаверади. Лекин уч қатор баравар бўлгани билан, қофиялар занжир бўлиб бир-бири билан боғланиб кетаверади. Шарқ мумтоз адабиётидаги аруз вазнининг бузилиши қанчалик сакта бўлса, бу ерда терцинанинг бузилиши ҳам шеърий жиноятга айланиб кетиши мумкин». Қуйидаги фикр эса таржимоннинг қанчалик заҳматли меҳнатни амалга оширганини ҳис этиш имконини беради: «Асарда агар бир сатрнинг иккинчиси билан қофияси бузилса, шу иморат таг-туғи билан нураб кетади. Занжир узилади! Мен бу билан катта бир ишни бажардим деб айтишни хоҳламайман. Лекин воқеликка объектив баҳо беришим керак».

Бадийят, биринчи навбатда, беқийёс рамз ва тимсоллар дунёси, оҳорли образлар олами демакдир. Ҳар икки асар рамз ва тимсолларга бой. Энг эътиборли томони, улар бу жиҳатдан ҳам бир-бирини зинҳор такрорламайди.

*Ердаги умримнинг ярмини юриб,
Зулмат водийсида адашиб қолдим.
Боқсам, бир ўрмонга кетибман кириб.*

«Илоҳий комедия» ана шу мисралар билан бошланади. Бу асарда бош образ – Дантенинг ўзи. Унинг ўрмонда адашиб қолишида Италиянинг ўша давр ижтимоий-сиёсий муҳитига ишора бор. Умуман олганда, асарда ўрмон биз яшаб турган ҳаёт, яъни фоний дунё рамзи ўлароқ намоён бўлади. Данте ҳаётда шу қадар адашдимки, бундан кўра ажал ҳам яхши эди дейди:

*Даҳшатларга тўла ўрмон эди у,
Эсдан чиқаролмай неча йил толдим,
Ҳатто ажал ундан туюлгай эзгу.*

Баланд тоғдан тушиб келаркан, шоир олдидан қоплон, арслон ва қашқир чиқиб йўлини тўсади. Бу уч ҳайвон асарда нафс рамзи сифатида келган. Қоплон сохтакорлик ва сотқинлик тимсоли бўлса, арслон мағрурлик ва зўравонлик, қашқир эса очкўзлик ва такаббурлик рамзларидир.

Зулматда қолган Дантенинг қаршисидан устози Вергилий чиқади ва уни бу қоронғиликдан олиб чиқажагини, дўзах ва аросатдан олиб ўтажагини, жаннатга эса Беатриче орқали етишишини айтади.

Асарда Вергилий – йўлбошчи, пир тимсоли. У ўз шогирдини жаннатга эришиши учун зарур босқичлардан олиб ўтишини таъкидлайди. Беатриче эса илоҳий ишқ рамзи. Алишер Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» достонида Мажнун Лайлининг тимсолида Аллоҳнинг васлига интилади, бу йўлда турли босқичларни босиб ўтади. Шундан келиб чиқиб Дантенинг муҳаббатини ҳам икки томонлама изоҳлаш мумкин. Биринчиси мажозий ишқ бўлиб, Данте ҳаётда чиндан ҳам Беатричени севади ва унинг ўлимидан қаттиқ изтиробга тушади. Иккинчиси – илоҳий ишқ, у Беатриче тимсолида Аллоҳнинг васлини мушоҳада этади. Асардаги доиралар рамзи эса, бизнингча, ин-

сонларнинг дунё ҳаётида қилган ёмонликларига кўра жойлаштирилишини англади. Яъни доиралар даражалар кетма-кетлигидир.

«Жаннатга йўл» дostonидаги рамзлар ва тимсоллар, табиийки, ўзига хос; «Илоҳий комедия»дагига ўхшамайди. Асардаги тарозибон – инсонларни эзгуликка чорлаш тимсоли. Диний-маърифий манбаларда охиратда гуноҳу савоблар мезонга, яъни тарозига солиниши зикр этилади, бироқ айнан тарозибон ҳақида сўз юритилмайди. Бадий асар бўлгани учун ҳам «Жаннатга йўл»да бундай тимсоннинг қўлланиши ўринли. Асарда тарозибон ҳатто кимнинг жойи жаннатда, қай бириники дўзахда, яна қайсиси аросатда эканини ҳам эълон қилади. Жумладан, ўзга одам тарозибонга титраб яқинлашаркан, унга нисбатан мана бундай ҳукм янграйди:

*Бу ёққа тур. Исминг нима? Ҳожати ҳам йўқ.
Тамга босиб қўйган экан сенга Оллоҳим:
Сенинг жойинг аросатда. Кўнглинг бўлсин тўқ.*

Ўзга одам – умрини бесамар ўтказаётган, на ўзига, на жамиятга наф етказадиган кимсалар тимсоли. Табиийки, унинг қилмиши одамийликка ёт. Асарда унга исм қўйилмагани сабаби ҳам шунда. Ўзга одам – ана шу номнинг ўзиёқ бу тоифадагилар устидан чиқарилган поэтик хулоса.

Ҳур қиз – вафосизлик тимсоли. У инсон нима учун яратилганини, аёл зотининг зиммасида қандай масъулият борлигини англамай ўтган. Она томонидан айтилган мана бу мисралар фикримизни тасдиқлайди:

*Ҳа, ҳур қизнинг у дунёси қорадир бутун,
У қисматга бўй бермаган, қисмат бунга ёв.
Бегонадан хуфя совға олгани учун
Бўғиб кетган буни бир кун бўлажак куёв.*

«Бегонадан хуфя совға олиш» – унаштирилган қизнинг бундай қилмиши шарқона удумга хилоф иш. Шунинг учун асарнинг мазкур қаҳрамонига мана бундай баҳо берилади: «у дунёси қора».

«Илоҳий комедия» ва «Жаннатга йўл» асарларидаги рамз ва тимсоллар ўзига хос. Уларда ўхшаш жиҳатлар бўлмаса-да, ҳар бири ўзига хос чуқур маъно-мазмунга эга. Ҳар икки асардаги

бу рамз ва тимсоллар юксак бадииятни таъминлашга хизмат қилган.

«Илоҳий комедия» ва «Жаннатга йўл» асарларида айрим муштарак жиҳатлар ҳам бор. Авваламбор, ҳар иккаласида воқеа-ҳодисалар охиратда юз беради. Данте ўз дунёқарашидан келиб чиқиб буюк шахсларнинг дўзах, аросат ёки жаннатдаги ҳаётини тасвирлайди. У христианлик мезонларига таянган ҳолда шарқ мутафаккирларидан Ибн Сино, Ибн Рушд каби буюк сиймолар, яна Цезар, Афлотун, Суқрот, Демокрит, Гераклит, Гиппократ каби улуғ шахсларни дўзахнинг биринчи доирасида, яъни христиан динига мансуб бўлмаган шахслар жойлаштириладиган доирада тасвирлайди.

Абдулла Орипов эса ўзга одамни аросатда, йигитни дўзахда, ота-онасини жаннатда тасвирлайди. Бунда у мезон сифатида Қуръони Карим ва Ҳадиси Шарифга таянади. Икки ижодкор ёндашувидаги бу тафовут, биринчи навбатда, уларнинг дунёқарашини, эътиқодини билан боғлиқ. Иккинчидан, Шарқ ва Ғарб менталитети ҳам бунда ўз сўзини айтган дейиш мумкин.

Яна бир муштарак жиҳати иккала асарнинг ҳам бош ғояси инсон ва унинг моҳиятини англаш экани билан белгиланади. Улардан келиб чиқадиган хулоса: одам болалари умрини беҳуда ишларга сарфламаслиги, дунё ва охиратини обод қилиш ҳақида қайғуриши зарур. «Жаннатга йўл» достонида ушбу муаммо талқини тамомила ўзига хос. Жумладан, асарда тасвирланишича, бир мўйсафид чол етти марта ҳажга борган, борйўғи бир мартагина отасини сансирагани учун унинг аслида савоб саналган бу амали қабул бўлмаган. Шоир бу орқали инсон ҳар қанча савоб ишларни бажармасин, ота-онасини ҳурмат қилиб, уларнинг розилигини топмаса, амаллари беҳуда кетиши ҳақидаги машҳур ҳадис мазмунига ишора қилади. Асардаги Ўзга одам қисмати аянчли: у на гуноҳ, на савобга қўл урган. Аросатга тушиши сабаби шунда. Зеро, одам болалари ўзга жонзотлардан ақлу тафаккури билан ажралиб туради. Шу боис у азиз умрини имкон даражасида эзгу амалларга сарфламоғи керак – бу образ замирига сингдирилган маъно, муаллифнинг бадий нияти ана шу.

Жаннатга киришига икки пайса етмаган йигит образида ҳам ибратланиш зарур жиҳатлар талайгина. Жумладан, у бирровга ёмонлик қилмаган бўлса ҳам, таъмагир, товламачи, те-

кинхўр инсонларни кўра билиб туриб уларни йўлдан қайтармаган. Бундай лоқайдлик, табиийки, жазосиз қолмаган. Инсон – яралмишлар афзали. Шу боис у умрнинг ҳар бир лаҳзасини эзгуликка сафарбар этиши зарур. Бу эса, ўз навбатида, уни икки дунёда азизу муқаррам этади – йигит қисматидан муаллиф чиқарган поэтик хулоса ана шундай.

*Бир қария ётар эди менинг ёнимда,
Ўғли унинг тепасига қўйди улкан тош.
Бироқ бир кун иблис кирди ўғил қонига,
Ўғил бир кун таъмасини айлаб қўйди фош:
Қабр тошда ўзин исми ёзилмай қолмиш,
Сангтарошни олиб келди бир кун у нокас
Ва ўз исмин йўдирди ҳам, бу савоб эмиш,
Йўқ бу савоб аталмагай, манманлик, холос.*

Ота қабрига тош қўйгач сангтарошни олиб келиб ўз исмини ўйиб ёздирган ўғил хусусида муаллиф «унинг қонига иблис киргач, у таъмасини фош этгани; бу савоб эмас, манманлик» экани хусусидаги бадиий ҳукмни чиқаради. Тошни кўрган инсонлар фалончи азамат қўйдирган экан дейишини исташи, отасини эмас, ўз обрўсини ўйлаши ҳақидаги мисралар ўқувчини чуқур мушоҳада юритишга чорлайди. Шоир ота номидан кўряпсанми, инсон зоти манманлиги йўлида ҳатто ўлимдан ҳам фойдаланади деган бадиий умумлашма чиқаради.

*Қабристондан ўтиб қолган бирорта кимса
Ҳашаматли мармар тошни кўриб қолган он,
О, бу тошни қўйган фалон азамат деса,
Ота эмас, ўз обрўсин билган у инсон.*

Юқоридаги мулоҳазалардан хулоса қилиш мумкинки, Данте Алигьерининг «Илоҳий комедия» ва Абдулла Ориповнинг «Жаннатга йўл» асарлари том маънода мураккаб ва зиддиятли жараён – ўзликни англаш йўлининг ўзига хос бадиий талқини ўлароқ ижод этилган. Мавзу бир қадар яқин бўлишига қарамай, қўлланган рамз ва тимсоллар моҳияти, поэтик таққин, муаллифлар бадиий нияти ва ижодий услуб нуқтаи назаридан мазкур асарлар бир-биридан кескин фарқ қилади. Бу икки буюк бадиият обидасини ҳар жиҳатдан муқаммал қиёсий ўрганиш адабиётшунослигимизнинг галдаги вазифаларидандир.

ПУБЛИЦИСТИКА ВА БАДИЙ ИЖОД

ТАЛАБАЛИК НЕГА ОЛТИН ДАВР?

Дарҳақиқат, шундай ибора бор: талабалик – олтин давр. Чиндан ҳам у олтинми? Шундай бўлса, нима учун? «Олтин давр» дегани ўйнаб-кулишни билдирадими? Талаба бўлиш ёшларга тенгдошлари орасида имтиёз берадими ёки масъулият юклайдими? Саволлар кўп, жавоблар эса, табиийки, бир-биридан фарқ қилиши мумкин.

Катталар кўпинча ёшларга унчалик ишонқирамай муносабатда бўлади. Гўёки бутунги авлод улар эришган марраларга етолмаётгандек. Ёшларга келажакни ишониб топшириш мушкулдек. Бундай муносабатни мактабда ҳам, академик лицейда ҳам, ҳозир ҳам дам-бадам ҳис этаман. Эҳтимол, мен адашаётгандирман. Балки, бу фақат менинг тасаввуримдир. Бир кишининг тасаввури эса ҳар доим ҳам тўғри бўлавермаслиги мумкин. Лекин юксак бир ишонч нафақат менга, барча тенгдошларимга ҳам қанот бағишлаб келади. Бу муҳтарам Юртбошимизнинг ёшлар эртанги кунимизнинг ишончи, таянчи ва ҳал қилувчи кучи экани ҳақидаги фикрларидир. Бу ишонч ёшларга кўрсатилаётган юксак даражадаги эътиборда ўз ифодасини топяпти. Тенгдошларим ичидан Зулфия номидаги давлат мукофоти совриндорлари, Президент стипендиантлари, турли халқаро фан олимпиадалари ҳамда спорт мусобақалари ғолиблари етишиб чиқаётгани бунинг ёрқин исботидир.

Кичкина тажрибамдан биламанки, ҳаётда бундай ютуқларга эришиш осон эмас. Бунинг учун тинимсиз интилиш, мутолаа ва изланиш заҳмати талаб қилинади. Устозларимиз кўп такрорлайдилар: «Сизларга ҳавасимиз келади, бир неча чет тилларини биласиз. Турли грантлар совриндори сифатида нуфузли хорижий таълим даргоҳларида ўқиш имконига эгасиз. Кичик ёшданоқ давлат мукофотлари соҳиблари бўлиб келяпсиз. Бундай шароит бизда бўлмаган. Бундан фойдаланинг, юксак марраларга эришинг».

Бундай имкониятларни қўлдан бермай келаётган тенгдошларимиз бор. Биргина ўзим таҳсил олаётган Ўзбекистон Миллий университети ўзбек филологияси факультети талабалари ҳаётидан ҳам етарли далиллар келтириш мумкин. Республика

инновацион ғоялар ярмаркасида магистрант Назокат Абдурахмонова 1-ўринни олди. Унинг кўзи ожизлар учун компьютер дастурини яратиш борасидаги изланишлари муносиб тақдирланди. Тўғриси, ҳавасларим келди. Устозларимиз ҳозир инновация замони эканини, бугунги кунда унингсиз илгарига бирон қадам ташлаш қийинлигини бежиз такрорламаётган эканлар.

Кўз ўнгингда тенгдошларинг ёки сендан уч-тўрт ёш фарқ қиладиган опаларинг, акаларинг ҳавас қиларли ютуқларга эришиб турса, қалбингда олдинга интилиш туйғуси пайдо бўлганини сезмай қоларкансан киши. Ўтган йили факультетимизнинг иқтидорли талабаларидан бири Дилноза Калонова Президент стипендианти бўлди. Ундаги илмга иштиёқ, уч-тўрт тилда эркин мулоқот қила олиш қобилияти, фанларни ўзлаштиришдаги салоҳият чиндан ҳавас қиларлидир.

Тўртинчи курс талабаси Муяссар Тиловованинг нуфузли нашрларда чоп этилаётган ҳикояларини ўқиганда жудаям таъсирланаман. Мустақиллигимизнинг 21 йиллиги арафасида «Ватан учун яшайлик» ижодий танловида ғолиб бўлгани унинг порлоқ истиқболидан дарақ берса ажаб эмас. Курсдошим Акром Маликов ёш ижодкорларнинг «Ватан ягонадир, Ватан биттадир» танлови совриндори бўлгани ҳам диққатга сазовор.

Ҳавас қиладиганларим истеъдод эгаларидан яна бири ёш тадқиқотчи Нилуфар Абдурахмоновадир. Илмдаги нисбатан янги йўналиш – компьютер лингвистикаси, хусусан, матнларнинг машина таржимаси бўйича изланиш олиб бораётган бу опамиз анча салмоқли ютуқларга эришди. Ушбу мавзуда ўқув қўлланма тайёрлаб чоп эттирди. Инглизчаси мукамал, компьютер дастурлари билан бемалол тиллаша олади.

Университетни битирибоқ ўқитувчи сифатида иш бошлаган Дурдона Маҳкамова ҳамда Шаҳноза Назаровага чин маънода ҳавас қиламан. Улардек бўлишга интиламан.

Бироқ бундай муваффақиятга эришаётганлар санокли. Назаримда, талабалик айни шундай иқтидорлар учун олтин давр. Негаки улар талабаликнинг бирор лаҳзасини беҳуда ўтказмаган, беҳуда ўтказмаяпти. Негаки улар ўзларининг илмий-педагогик, илмий-ижодий келажаги учун талабалик кезларидаёқ мустаҳкам замин тайёрлаганлар, тайёрлаяптилар.

Савол туғилади: барча тенгдошларимиз ҳам шундайми? Талабалик улар учун ҳам олтин даврми? Улар ўз истиқболи учун

жон куйдирыптиларми? Афсуски, улар орасида қимматли вақтини интернет кафеларда, тунги клубларда ўтказётганлари ҳам йўқ эмас. Кўпроқ билим олиш, китоб мутолааси, ижодий изланишлар ўрнига ёшлик қувватини ўйин-кулгиларга сарфлаётганлар ҳам топилади. Адабиётшунослик, тилшунослик илмининг дарғаларидан сабоқ олаётганига қарамай, лоқайдлиги, ялқовлиги сабабли фанлардан ўзлаштиролмай талабалик бахтидан бенасиб бўлаётганлари-чи? Ахир ота-онаси уларни не-не орзулар билан ўқишга юборган. Фарзандидан нималарни кутяпти? Буни ҳис қилмаган тенгдошларимга чин кўнгилдан ачинаман.

Эҳтимол, бу тоифа ёшлар «олтин давр» деганда ўткинчи завқу сафоларни тушунишар? Қачон уларнинг кўзи очилади? Ота-она, Ватан олдидаги бурчни, масъулиятни қачон англаб етади улар? Ҳеч бўлмаса, ўз келажагини ўйламайдиларми?

Бугун таълим тизимининг барча босқичларида замон талаблари даражасида билим олиш учун ҳамма шароит муҳайё. Мактаблар, академик лицейлар, олий таълим даргоҳлари иншоотларининг шинам ва озодалиги, замонавий техника-технологиялар билан таъминлангани, ахборот-ресурс марказларининг жиҳозланиши, дарслик ва ўқув қўлланмалари захираларининг етарли экани бу фикрни тасдиқлайди. Телевидение орқали кўрдик, матбуотда ўқидик, ўтган йили февраль ойида таълим соҳасидаги ютуқларимизга бағишлаб ўтказилган «Юксак билимли ва интеллектуал ривожланган авлодни тарбиялаш – мамлакатни барқарор тараққий эттириш ва модернизация қилишнинг энг муҳим шarti» мавзудидаги халқаро конференциянинг чет эллик иштирокчилари юртимизда бу борада амалга оширилган ишлардан ҳайратландилар. Таълим тизимининг ўзбек моделини ўрганиш, Ўзбекистон тажрибасини оммалаштириш зарурлигини таъкидладилар. Бундан мен ҳам, тенгдошларим ҳам ҳақли равишда фахрландик.

Вақт – бебаҳо неъмат. Уни қадрлаган беқадр қолмайди. Тенгдошларимиз эришаётган муваффақиятлар қувонарли. Лекин бу охирги марра эмас. Биз булар билан чекланиб қолмаслигимиз керак. Ота-онамиз олдида ҳам, Ватан олдида ҳам янгидан-янги ютуқларга эришишга бурчлимиз. Ана шундагина талабалик биз учун чинакам олтин даврга айланади. Шундагина биз замон талаблари даражасидаги мутахассис бўлиб етишамиз.

ХАЛҚИМИЗ БИСОТИДАГИ ХАЗИНА

Халқимиз чин маънода ижодкор, доно. Унинг бебаҳо мулки бўлган оғзаки ижод намуналари бунинг ёрқин далилидир. Биз – Ўзбекистон Миллий университети ўзбек филологияси факультетининг бир гуруҳ талабалари – бу йил ёзда Қашқадарё воҳасининг Чироқчи тумани Кўкдала қишлоғида фольклор амалиётини ўтарканмиз, бунга юз карра, минг карра амин бўлдик. Эртақлару масалларни, мақоллару матаалларни, афсонаю масалларни, халқ қўшиқларию ривоятларни, топишмоғу ҳикоятларни неча кунлаб тўхтовсиз айтиб бера оладиган Кўзи момою Хўроз бобо (асли исмлари Ўроз бобо экан-у, одамлар тилида ана шу лақаб билан машҳур), Пардахол момою Нормурод бобо, Азиз момою Рўзи момо... бор-йўғи бир ҳафта – ўн кун ичида кўнгилларимизга жуда-жуда яқин бўлиб қолган яна кўплаб азиз одамлар тимсолида халқимизнинг нечоғлик тенгсиз ва бой маънавий мероси борлигини ҳис этдик. Уни ўрганиш қанчалар зарурлигига, ҳаётий эҳтиёж эканига ишонч ҳосил қилдик.

Агар донишманд халқимизни бепоён уммонга қиёсласак, унинг кичик бир томчиси эканимиз мен ва тенгдошларим учун бахтдир, саодатдир. Кўнглимда адабиётга илк ихлосни уйғотган азиз отам ва муҳтарама онам, Тошкент ислом университети қошидаги академик лицей аудиториясида тенгсиз сабоқлар берган ижодкор муаллимам – Арофат опам таъсирида мен ҳам кичик бир халқона лавҳалар битишга интиляпман. Халқ оғзаки ижодига тенгсиз ҳавасим маҳсули бўлган бу машқларимни сиз – азиз ўқувчилар эътиборига ҳавола этишга журъат қилдим.

ЭРТАКНИНГ АВВАЛИ

*Бор экан-да, йўқ экан,
Оч экан-да, тўқ экан.
Оққуш кўкни кўзлар экан,
Ҳамон эртақ сўзлар экан.
Бургутнинг иши парвоз,
Товуснинг юмуши пардоз экан.
Хўроз қичқирса яйрар экан,
Бедана ёқимли сайрар экан.*

Какку «ку-ку»лар экан,
Тўти уни санар экан.
Турналар тизилар экан,
Ҳумони излар экан.
Қалдирғоч ин қураар,
Болалари давр сураар экан.
Бойқуш вайронкор экан,
Лочин исёнкор экан.
Лайлаквой пулдор экан,
Чет элга қатнар экан.
Чумоли ишлар экан,
Ниначи тишлар экан.
Булбулжон машишоқ экан,
Гул унга ошиқ экан.
Кабутар кезар экан,
Хатни етказар экан.
Ари асалчи экан,
Айиқ масалчи экан.
Балиқ бозорчи экан,
Тимсоҳ озорчи экан.
Сичқон кемирар экан,
Мушук семирар экан.
Қумри нағмачи экан,
Саъва оғмачи экан.
Қўзичоқ ювош экан,
Бўри доим оч экан.
Туя карвончи экан,
Элнинг ишончи экан.
Шер ўрмонда подшоҳ экан,
Ҳайвонлар ҳолидан огоҳ экан.

ТОПИШМОҚЛАР

Яши сўздан қувонар,
Ёмон сўзга куйинар.
Гар топсангиз, болалар,
У сизлардан суюнар.

(кўнгил)

Оёқсиз юролмайди,
Қанотсиз учолмайди.
Тутқунликка тушса гар,
Ҳеч қачон чиқолмайди.

(қуш)

ТЕЗАЙТИШ

Ўнг қўлимда чап қўлқоп,
Чап қўлимда ўнг қўлқоп.

МУНДАРИЖА

<i>У.Жўрақулов. Илм юки</i>	3
<i>Миллий маънавият кўзгуси</i>	5
МАЪРИФАТНИНГ СЎНМАС ҚУЁШИ – НАВОИЙ	
Тарихий шахс образининг бадий-илмий талқини	10
Чин нақши ҳам рашк этар... ..	16
ТИЛ – БАДИИЯТ АСОСИ	
«Садди Искандарий» достонида архаик сўзларнинг ўрни	21
«Юлдузли тунлар» романидаги фраземаларнинг семантик таҳлили	27
ТАНҚИД, ҚИЁС ВА ТАҲЛИЛ	
Беҳбудийнинг танқид ҳақидаги қарашлари	36
Бадииятнинг икки буюк обидаси	41
ПУБЛИЦИСТИКА ВА БАДИИЙ ИЖОД	
Талабалик нега олтин давр?	49
Халқимиз бисотидаги ҳазина	52
Эртақнинг аввали	52
Топишмоқлар	53
Тезайтиш	54

Илмий-оммабон нашр

ОЙБАРЧИН АБДУЛҲАКИМОВА

БАДИИЙ ТИЛ ВА ТАСВИР

Муҳаррир: Абдулла ШАРОПОВ

Мусахҳиҳ: Отабек БОҚИЕВ

Бадий муҳаррир: Феруза НАЗАРОВА

Техник муҳаррир: Алимардон АҚИЛОВ

Нашриёт лицензияси: АИ №134, 27.04.2009

Теришга берилади: 28.04.2014 й.

Босишга рухсат этилди: 16.06.2014 й.

Офсет қоғози. Қоғоз бичими: 60x84 ¹/₁₆.

Буоктап гарнитураси. Офсет босма.

Ҳисоб-нашриёт т.: 2,21. Шартли б.т.: 3,25.

Адади: 1000 нусха.

Буюртма №40

«AKADEMNASHR» нашриётида тайёрланди ва чоп этилди.
100156, Тошкент шаҳри Чилонзор тумани 20^А-мавзе 42-уй.

Тел.: (+998 71) 217-16-77

e-mail: akademnashr@mail.ru

www.akademnashr.uz